

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет
Кафедра філософії та соціально-гуманітарних наук

СОЦІОЛОГІЯ

Навчальний посібник для здобувачів ступеню «бакалавр»
усіх галузей знань ХДУ

Херсон 2018

Укладачі: кандидат філософських наук, доцент Гришанов І.В.

викладач Кудас Л.Б.

Рецензенти: кандидат соціологічних наук, доцент Коробов В.К.

кандидат соціологічних наук, доцент Гоманюк М.А.

Затверджено

Вченою радою ХДУ

протокол № 13 від «27» червня 2018 р.

Погоджено

НМР ХДУ

протокол №5 від «20» червня 2018 р.

Затверджено на засіданні кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук

протокол №13 від «07» травня 2018 р.

Соціологія: Навчальний посібник [Електронний документ] / Автори: Гришанов І.В.,
Кудас Л.Б. – Херсон, 2018. – 75 с.

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. Вступ у соціологію	5
1.1. Виникнення і розвиток науки соціології	5
1.2. Сутність предмета і об'єкта соціології. Функції соціології	6
1.3. Соціологія у системі громадських і гуманітарних наук	7
1.4. Структура соціологічного знання	8
1.5. Соціальні закони	9
РОЗДІЛ II. Становлення та розвиток шкіл класичної соціології XIX- XX сторіччя.....	10
2.1. Соціологічний проект О.Конта	10
2.2. Теорія соціальної еволюції Г. Спенсера	11
2.3. Соціологія Е. Дюркгейма	12
2.4. Формальна соціологія Г.Зіммеля Ф.Тьонніса та "Розуміюча" соціологія М. Вебера .	13
2.5. Основні принципи матеріалістичного вчення про суспільство К.Маркса і Ф.Енгельса	17
2.6. Психоаналітичний підхід Зигмунда Фрейда	19
2.7. Слов'янська соціологічна думка	20
2.8. Основні етапи розвитку української соціології.....	21
2.8.1. Витоки української протосоціології	21
2.8.2. Початки української соціології	22
2.8.3. Розвиток української соціології у XX — на початку XXI ст.	26
2.9. Біологічний напрямок у соціології	28
2.10. Біхевіоризм і необіхевіоризм	29
2.11. Географічна школа	29
2.12. Розуміюча соціологія	29
2.13. Психологізм і соціологізм	30
2.14. Структурно-функціональний аналіз	30
2.15. Феноменологічна соціологія	30
2.16. Позитивізм і неопозитивізм	30
2.17. Символічний інтеракціонізм	31
2.18. Формальна соціологія	31
2.19. Франкфуртська школа	32
2.20. Французька соціологічна школа	32
РОЗДІЛ III. Основні концепції розвитку соціуму	32
3.1. Теорія історичного колообігу	32
3.2. Теорія культурно-історичних типів	33
3.3. Теорії індустріального і постіндустріального суспільства	33
3.4. Теорія модернізації	34
3.5. Теорія соціальної дії	34
3.6. Теорія соціального обміну	35
3.7. Теорія ролей	35
3.8. Доктрина людських відносин	35
РОЗДІЛ IV. Основи соціологічного знання	36
4.1. Поняття особистості. Теорії особистості	36
4.2. Соціалізація особистості	38
4.3. Суспільство як соціокультурна система	39
4.4. Види і функції соціальних інститутів	40
4.5. Поняття соціальної спільності і її різновиду. Етнічні спільності	42
4.6. Поняття соціальної групи. Види соціальних груп	42
4.7. Соціальні організації	44
4.8. Соціальні рухи	45
4.9. Соціальна стратифікація, основні критерії виділення страт	46
4.10. Соціальна мобільність, її види і роль в житті суспільства	47

4.11. Поняття та ознаки соціальної дії	48
4.12. Теорії соціальної взаємодії. Девіація.	49
4.13. Соціальний контроль	51
4.14. Соціальний конфлікт	52
4.15. Соціальні комунікації.	53
4.16. Громадська думка як інститут громадянського суспільства	54
4.17. Поняття соціальної зміни. Типи соціальних змін	55
4.18. Теорії соціальних змін	56
4.19. Поняття соціального прогресу	57
4.20. Світова система і процеси глобалізації.	58
РОЗДІЛ V. Методи і організація соціологічних досліджень	60
5.1. Види соціологічного дослідження	60
5.2. Програма прикладного соціологічного дослідження	62
5.3. Методи збору соціологічної інформації	63
5.4. Способи аналізу і інтерпретації соціологічної інформації	66
РОЗДІЛ VI. Вступ у галузеві соціології	66
6.1. Соціологія знання та науки	66
6.2. Соціологія освіти.	67
6.3. Соціологія культури і мистецтва	68
6.4. Соціологія праці.	68
6.5. Соціологія економіки і промисловості	69
6.6. Соціологія організацій та управління	69
6.7. Соціологія сім'ї.	70
6.8. Соціологія віку і статі.	71
6.9. Соціологія міста і села	71
6.10. Соціологія дозвілля.	72
6.11. Соціологія права і злочинності.	72
6.12. Соціологія політики	73
Література.	73

Розділ I. Вступ у соціологію

1.1. Виникнення і розвиток науки соціології

Соціологія як наукове знання оформляється в епоху завоювання буржуазією державної влади в ряді країн Європи. Крах ілюзій століття Просвітництва про розумність природи людини, запекла боротьба за владу і власність породили питання про сутність суспільства, його динаміку, його оптимальної організації.

Витоки соціології слід шукати не тільки у потреби суспільства мати об'єктивне наукове знання про власні соціальні процеси. Коріння соціології мають також загальноцивілізаційну природу. Це і поступове складання світового ринку, і виникнення схожих політичних структур, і процес формування взаємозв'язку різних культур. Необхідність вивчення цілісності соціального світу, без сумніву, - зажадала особливої науки про суспільство. Увага дослідників цього періоду переключалася з вивчення людини як такої на вивчення суспільства як якогось цілісного організму. Це, в свою чергу, призводить до зміни підходів до дослідження. Суспільство прагнуть вивчати таким, яке воно насправді, а не таким, яким повинно було бути, на думку просвітителів.

Як самостійна наука соціологія виникла лише в XIX столітті (термін введений О.Конт), але витоки її йдуть в далеке минуле. Вже найдавніші філософські системи зазвичай включали якусь соціальну філософію, по-своєму пояснює суспільне життя і тенденції історичного розвитку (Демокрит, Платон, Арістотель та ін.).

У XVIII ст. автономної дисципліною стає філософія історії, присвячена вивченню законів і рушійних сил розвитку суспільства. Ускладнення суспільного життя і диференціація наукового знання зробили в подальшому неминучим відбруньковування соціології від філософії, перетворення її в самостійну науку, що поєднує теоретичний аналіз суспільних відносин з емпіричним дослідженням соціальних фактів.

Одним з перших, хто використовував науковий підхід до дослідження суспільства, був А.Сен-Сімон. Природничі науки до початку XIX століття домоглися найбільших успіхів у розвитку порівняно з іншими елементами культури. Тому їх рівень і методи дослідження повинні бути, на думку А.Сен-Сімона, зразком для науки про суспільство. У 1808 р. А.Сен-Сімон висловлює своє ставлення до такої можливої науки, називаючи її "позитивною". Поряд з цією головною характеристикою, він дає науці про суспільство назву "соціальна фізіологія", потім "соціальна фізика".

Для виникнення соціології мало значення, до того ж істотно, те, що поряд з філософськими побудовами з'являлися емпіричні соціальні дослідження, пов'язані із соціальною статистикою. Проводилися господарські переписи, розроблялася техніка масових статистичних опитувань, закладалися основи демографії. Розвивалися етнографічні та антропологічні дослідження.

Термін "соціологія" з'явився набагато пізніше того (вперше він введений в обіг у 1838 р.), як почалося реальне вивчення суспільства. Але якщо до 30-х рр. XIX ст. проблеми суспільного життя впліталися в загальну канву світогляду, не виділяючись в предмет особливої науки, то ближче до середини століття почалося конструювання соціології як окремої науки.

Вчення Сен-Симона продовжив його учень О.Конт. Створення концепції позитивного знання дозволило соціології становленню як науки.

З другої половини XIX ст. соціологія, яка перебувала під впливом позитивізму, мала в основному історико-еволюційний напрям свого розвитку. Відповідно до того, який сторону ("фактор") суспільного життя соціології вважали головною, соціологія розпадалася на ряд течій: географічний напрям (Бокль, Мечников, Ключевський), расово-антропологічна школа (Гобіно, Чемберлен, Аммон, Лапуж), біоорганічна школа (Спенсер, Лілієнфельд, Стронін, Шеффле, Вормс, Фульє), соціальний дарвінізм (Беджгот, Гумплович, Самнер, Смолл).

У кінці XIX ст. найбільшого поширення отримують різні психологічної школи у соціології - інстинктивізм, біхевіоризм, інтроспекціонізм (Лацарус, Вундт, Лебон, Тард, Мак-Дугалл).

З'являються теорії, які висувають на перший план не індивідуальну, а колективну, суспільну свідомість (Гіддінгс, Кулі, Дюркгейм) або абстрактні форми соціальної взаємодії (Тьонніс, Зіммель, Бугле).

Поширення отримує і так званий економічний матеріалізм, а також історичний матеріалізм (Маркс, Енгельс).

1.2. Сутність предмета і об'єкта соціології. Функції соціології

1. Соціологія (від лат. Societas - суспільство і грец. Logos - слово, поняття, вчення) - наука про закони становлення, функціонування, розвитку суспільства в цілому, різних соціальних спільнот і соціальних відносин між ними.

У соціології виділяються спільності різного типу і рівня:

- саме суспільство як цілісний соціальний організм;
- соціальні спільності, засновані на соціально-статусній відмінності їх членів (класові);
- спільності, обумовлені суспільним поділом праці (соціально професійні);
- спільності виникають на базі культурно-історичної самобутності (народи і нації);
- територіально-регіональні і поселенські спільності;
- спільності за родинними зв'язками, подібністю стадій життєвого циклу (сімейні, статево);
- численні спільності, пов'язані єдністю цілеспрямованої діяльності (від організацій до малих соціальних груп).

При цьому досліджується сукупність соціальних спільнот, їх взаємодія, організація, система соціальних інститутів і соціальних відносин.

Зі спробою виділити соціальне у вузькому сенсі слова, тобто, усередині самого суспільства відрізнити соціальні відносини від економічних, політичних та інших, пов'язане формування галузевої соціології. Виникає ціле сімейство напрямків дослідження - праці, освіти, політики, сім'ї та інших соціальних інститутів і процесів.

З'явилися соціологічні теорії так званого середнього рівня, які, з одного боку, були пов'язані із загальносоціальною теорією, а з іншого, - спиралися на матеріал, зібраний в емпіричних дослідженнях.

Особливою формою соціологічного знання є методика, техніка і організація соціологічних досліджень.

Поширене уявлення про трирівневу структуру соціології: загальносоціологічна теорія, спеціальні (приватні) соціологічні теорії, емпіричні соціологічні дослідження.

2. Об'єкт тієї чи іншої науки - це частина об'єктивної і суб'єктивної реальності, які вивчаються тільки даною наукою, а предмет науки - це результат дослідницьких дій.

Прийнято вважати, що об'єктом соціологічного пізнання є вся сукупність властивостей, зв'язків і відносин, які носять назву соціальних явищ.

Соціальне явище чи процес виникають тоді, коли поведінка навіть одного індивіда виявляється під впливом іншого індивіда або їх групи (спільності) - незалежно від того, чи присутній при цьому даний індивід або спільність.

Саме в процесі взаємодії один з одним індивіди впливають один на одного, сприяють тим самим тому, що кожен з них стає носієм і виразником будь-яких соціальних якостей.

Таким чином, соціальні зв'язки, соціальна взаємодія, соціальні відносини і спосіб їх організації є об'єктами соціологічного дослідження.

При цьому в одному і тому ж об'єкті (наприклад, соціальній структурі) може бути виділено безліч предметів дослідження, що диктується науково-пізнавальними і практичними цілями (наприклад, соціально-професійна підструктура, соціально-класова підструктура, зміни в соціальній структурі, соціальні переміщення тощо).

Розуміння предмета соціології протягом всієї історії існування цієї науки змінювалося. Представники різних шкіл і напрямків демонстрували й висловлюють різне розуміння предмета соціології. І це природно, тому що предмет науки знаходиться в тісному зв'язку з дослідницькою діяльністю вчених.

Так, наприклад, основоположник соціології французький мислитель О.Конт вважав, що соціологія - це позитивна наука про суспільство. Видатний французький соціолог Е.Дюркгейм називав предметом соціології соціальні факти. З точки зору німецького соціолога М.Вебера, соціологія - це наука про соціальну поведінку, яку вона прагне зрозуміти та тлумачити.

У марксизмі предметом соціологічного дослідження є наукове вивчення суспільства як соціальної системи і складових його структурних елементів - особистостей, соціальних спільнот, соціальних інститутів.

3. Соціологія як наука має низку специфічних функцій. Теоретико-пізнавальна, світоглядна функція соціології полягає в тому, що вона накопичує знання, синтезує їх, прагне скласти найбільш повну картину структур і процесів сучасного суспільства. Ця функція відноситься до всіх рівнів соціологічного знання і служить основою для здійснення інших функцій.

Гносеологічна (теоретико-пізнавальна) функція реалізується в системі пізнавальних засобів науки. Серед таких в соціології виступають загальні і спеціальні теорії, що розкривають закони функціонування і розвитку як суспільства в цілому, так і окремих його сторін і ланок. До засобів пізнання відносяться також: прийоми і методи збору первинної емпіричної інформації, логічні і математичні прийоми обробки цієї інформації, засоби опису (фіксації) фактів і їх пояснення. В цілому це вартє формування нового соціологічного знання.

Методологічну функцію по відношенню до інших соціальних наук і емпіричним соціологічним дослідженням виконує головним чином теоретична, фундаментальна соціологія.

Критична функція соціології, обумовлена з критичним осмисленням вже наявних соціологічних теорій, соціологічного знання в цілому в його змістовному і методологічних аспектах. В умовах сучасного суспільства соціологія, даючи об'єктивне знання, покликана попереджувати соціальну політику про відхилення в русі до соціального ідеалу, сигналізувати про можливі негативні соціальні явища і наслідки. Критична функція не обходиться без відповідної оцінки досліджуваних об'єктів, тому вона доповнюється аксіологічного функцією.

Прикладна функція соціології пов'язана, в основному, з вдосконаленням управлінських відносин і здійснюється в рамках наукового управління суспільством в цілому.

Гуманістична функція соціології виражається в розробці цілей соціального розвитку, соціальних ідеалів, програм науково-технічного, соціально-економічного і соціокультурного розвитку суспільства.

Прогностична функція здійснює наукове передбачення соціального розвитку суспільства в цілому або окремих його ланок і підсистем.

Протосоціологічна функція найтісніше пов'язана з прикладної соціологією і реалізується в практичних рекомендаціях, які пропонуються соціологами своїм замовникам, різним управлінським структурам.

Очевидно, що соціологія, будучи науковою дисципліною, не може не відображати соціальні інтереси різних верств суспільства, так як вони безпосередньо входять в предмет цієї науки. Саме тому соціологічні теорії розрізняються не тільки за моделями структурної організації суспільства, а й за принципами політичної орієнтації тих чи інших авторів. Тому соціологія в якійсь мірі є теоретичним обґрунтуванням відповідних політичних ідеалів.

1.3. Соціологія у системі суспільних і гуманітарних наук

Соціологія у своїй теоретичній частині переплітається з філософією, а в предметній області має ряд загальних моментів з іншими громадськими та гуманітарними науками.

Соціологія і філософія. Розділ філософії - соціальна філософія, природно, має соціологічне забарвлення. Крім того, соціальна філософія конструює загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку, які становлять логічну основу соціології, через неї в соціологію переходять і загальні принципи буття (гносеологія), і загальні принципи пізнання (гносеологія, логіка, методологія).

Таким чином, філософія в цілому виступає по відношенню до соціології у якості гранично загальної теоретичної системи. Тому межа між цими науками не чітка, а скоріше розмита.

Соціологія і історія. Крім соціології суспільство є предметом дослідження і такої науки, як історія. Різниця між ними полягає у тому, що історія вивчає минуле суспільство з акцентуванням на вивченні витоків розвитку, їх конкретної реконструкції, а соціологія зосереджує свою увагу на розкритті сучасного устрою і функціонування суспільства.

Соціологія і психологія. Соціологія концентрується на вивченні суспільства в цілому, різних соціальних груп і організацій, а психологія займається вивченням психології та свідомості людини поза соціальним контекстом її поведінки.

Соціологія і соціальна психологія. Для соціальної психології характерний інтерес до вивчення двох ключових проблем; взаємодії особистості і групи і міжособистісних відносин. На рівні мікросоціологічних досліджень (вивчення невеликих груп: сім'я, трудовий колектив) важко розмежувати соціологічний підхід від соціально-психологічного. Однак в цілому соціологію відрізняє від соціальної психології інтерес до великомасштабних, макросоціологічних досліджень, прагнення пояснити досліджуване явище з точки зору законів функціонування суспільства і його соціальних структур.

Соціологія і політологія. Політологи концентруються на вивченні механізмів здійснення влади і владних відносин: діяльності різних державно-правових організацій, політичних партій та організацій, громадських рухів, політичних установках виборців, політичних лідерах тощо. Масштаб інтересів соціологів набагато ширше. Соціологія розглядає сферу владних відносин як одну з підсистем соціального цілого і прагне встановити закономірності її функціонування в суспільстві і вплив її на інші соціальні інститути: економіку, освіту, культуру.

Соціологія і економіка. Економіка концентрується на вивченні сфери матеріального виробництва, ринкових механізмів, діяльності фінансових організацій, а соціологія розглядає економічну сферу в якості однієї з підсистем соціального цілого поряд з політичною підсистемою, культурно освітньою та ін.

1.4. Структура соціологічного знання

1. Соціологія включає в себе такі рівні знання, як соціальна філософія, теоретична соціологія і цілий комплекс конкретно-соціологічних дисциплін.

Таким чином, систему соціологічного знання можна схематично зобразити так:

- Соціальна філософія.
- Теоретична соціологія.
- Конкретно-соціологічні дисципліни (спеціальні теорії).
- Прикладна соціологія.
- Практична соціологія.

У кожному з цих рівнів пізнання конкретизується як поняття предмета дослідження, так і поняття його цілей і завдань. У всіх цих випадках соціологія виступає як наукова система, так як її основною метою є отримання наукового знання про суспільство в цілому або про окремі його фрагментах.

Соціальну філософію можна вважати вищим теоретичним рівнем соціологічного знання. Соціальна філософія конструює загальні принципи соціального буття, закони його функціонування і розвитку, які становлять логічну основу соціології, крім того, через неї в

соціологію переходять загальні принципи буття (онтологія), і загальні принципи пізнання (гносеологія, логіка, методологія).

Теоретична соціологія є теоретичним рівнем соціологічного знання, на якому здійснюється аналіз основних понять, категорій та законів соціології.

Конкретна соціологія виступає у вигляді конкретно-соціологічних дисциплін. Її специфіка в тому, що суспільство починає ділитися на окремі ланки, кожне з яких і стає предметом спеціального соціологічного дослідження.

Наприклад: соціологія сім'ї, соціологія економіки, соціологія політики і т.д.

Кожна з різновидів соціологічного знання має свій власний шар теоретичного та емпіричного дослідження.

Наприклад, соціологія сім'ї або політики має свою власну теоретичну базу і свій емпіричний матеріал, що відповідає певному регіону, зібраний і оброблений за певною методикою.

Прикладна соціологія переслідує вже чисто практичні цілі, тому тут важливі не просто знання, а конкретні ділові рекомендації. Теорія тут використовується в готовому вигляді при складанні програми дослідження. Особливу значущість тут набуває система емпіричного дослідження.

Поряд з прикладною соціологією виділяють ще й практичну соціологію, яка вже виходить за рамки соціології як науки і набуває суто практичний характер. Основним її завданням є збір оперативної інформації з тих чи інших питань поточної життя по вже напрацьованому стандартній технологічній схемі.

2. Соціологи виділяють також всередині своєї науки макро- і мікросоціологію.

Мікросоціологія шукає причини і встановлює особливості людської поведінки у взаємодії між особистістю та іншими людьми головним чином в малих групах - родині, трудовому колективі, групі однолітків і т.д.

Макросоціологія досліджує поведінку головним чином в процесах взаємодії великомасштабних соціальних спільнот - етносів, націй, держав, соціальних інститутів і т.п.

Однак в конкретному соціальному контексті взаємодії нерідко поєднуються елементи обох цих рівнів соціологічного аналізу.

Так, наприклад, повсякденне взаємодія між членами сім'ї здійснюється на мікрорівні. У той же час сім'я як специфічна соціальна спільність є соціальним інститутом, що вивчаються на макрорівні, оскільки вона пов'язана з системою соціальних взаємодій між класами і верствами суспільства, з ринком робочої сили, з системою соціальної політики, з освітою, охороною здоров'я, культурою.

1.5. Соціальні закони

1. Соціальні закони - це необхідні, суттєві, стійкі, повторювані відносини між соціальними явищами і процесами.

Підкреслюючи об'єктивний характер соціальних законів, соціологія розглядає їх як закони-тенденції, що складаються в результаті суперечливої взаємодії різних соціальних сил.

Будучи законами-тенденціями, соціальні закони визначають основну лінію розвитку соціальної системи і не зумовлюють випадковостей і відхилень від них.

Об'єктивний характер соціальних законів полягає в тому, що вони не можуть бути довільно скасовані людьми, діють незалежно від того, бажані вони людям чи ні, пізнали вони їх чи ні.

Соціальні закони складаються як рівнодіюча сукупних дій усіх членів суспільства і реалізуються в зіткненні інтересів різних соціальних груп. Пізнаючи соціальні закони, людина може свідомо використовувати їх у своїй діяльності, видозмінювати форму і умови їх дії.

В сучасних умовах зростає значення передбачення і прогнозування соціальних змін, а також роль наукового управління на основі пізнаних соціальних законів.

У соціології проводиться відмінність між законами функціонування і законами розвитку суспільства.

2. Особливе місце займають статистичні соціальні закони, які виражають стійкі зв'язки в масових явищах і процесах, що відрізняються від емпірично спостережуваних зв'язків між окремо взятими явищами. За ступенем спільності в соціології виділяються соціальні закони, що діють: протягом всієї історії (загальносоціологічні закони); певних історичних етапах, в певних суспільно-економічних формаціях або типах суспільства; протягом якої-небудь однієї формації, в одному типі суспільства.

У емпіричній соціології, починаючи з А.Кетле, проводилася відмінність між зв'язками, які встановлюються за допомогою порівняльно-історичного методу, статистичними і абстрактними соціальними законами.

В розуміючій соціології М.Вебера соціальні закони інтерпретуються як типові зразки соціальної дії, які слід очікувати, якщо існують певні умови, і які можна досягнути на основі типових мотивів діючої особи і його розуміння сенсу своєї дії.

Подібне трактування соціальних законів характерна і для структурно-функціональної школи Т.Парсонса та ін.

У сучасній західній соціології, поряд з лінією емпіричного опису окремих сторін суспільного життя, розвиваються також узагальнюючі соціологічні побудови (зокрема, в інтегральній соціології П. Сорокіна, функціональній і конфліктній соціологічних теоріях).

Розділ II. Становлення та розвиток шкіл класичної соціології XIX- XX сторіччя

2.1. Соціологічний проект О.Конта

В історії суспільної думки О.Конт (1792-1857) відомий як творець нового напрямку у філософії - позитивізму, і - як "батько-засновник" соціології. Він перший окреслив загальні контури нової дисципліни, позначив предмет дослідження і методи дослідження, за допомогою яких потрібно вивчати суспільство.

Через прагнення виробити "істинно науковий" погляд на суспільство Конт назвав нову дисципліну "соціальною фізикою". Потім став вживати назву "соціологія" (від лат. Societas - суспільство, грец. Logos - вчення).

Конт вважав, що соціологія повинна бути відокремлена від тодішньої метафізичної філософії, тобто філософії умоглядної, яка не базується на науковому знанні. Крім того, в його класифікації наук соціологія безпосередньо спирається на біологію і подібно до інших наукових дисциплін покликана відкривати і описувати єдині, універсальні закони розвитку і функціонування суспільства, які невіддільні від законів природи.

Ідейною основою соціологічної концепції О. Конта з'явився "закон трьох стадій", згідно з яким кожне суспільство в своєму духовному розвитку проходить три етапи: теологічний, коли в суспільстві панують релігійні уявлення, метафізичний, що означає провідну роль філософії в духовному житті, і, нарешті, позитивний. На третьому етапі чільну роль в житті суспільства починають грати позитивні, тобто наукові, знання, які стосовно до вирішення суспільних проблем є основою соціальної політики.

Значну увагу О. Конт приділяв методам соціологічного дослідження та намагався їх систематизувати. Він виділяє чотири методи; спостереження, експеримент, порівняння та історичний, генетичний метод. З них найбільше поширення в соціології XIX ст. отримали історичний і порівняльний методи. Спостереження і експеримент стають інструментами соціологічного аналізу суспільства лише в XX ст.

Помітний слід в історії суспільної думки залишила ідея О.Конта про необхідність розмежування соціальної динаміки і соціальної статичності.

Соціальна статика описує закони існування, а соціальна динаміка - закони і етапи зміни суспільства. Основним принципом соціальної статичності виступає гармонія елементів

суспільства, заснована на солідарному зв'язку. Сам Конт вважав, що динаміку і статику можна відокремлювати один від одного тільки в цілях аналізу, так як вони є двома аспектами єдиного підходу до досліджуваних соціальних явищ.

Соціальна динаміка поряд з загальнонауковими методами використовує найбільш важливий метод соціології - історичний. Трьома стадіями в історичному розвитку суспільства відповідають три форми соціально-політичної організації: теологічна стадія - військово панування; метафізична стадія - феодальне панування; позитивна стадія - промислова цивілізація.

О.Конт вважав, що найпотужнішим чинником, що визначає прогрес, є людський розум. Отже, людський розум у силу своєї природи користується спочатку теологічним (релігійним), потім метафізичним (філософським, абстрактно-теоретичним) і, нарешті, позитивним (науковим) методом мислення. Попередній етап, розвитку є, з точки зору О.Конта, необхідною умовою розвитку подальшого.

Суспільний розвиток О.Конт пов'язує з мораллю, а тому "моральне відродження" вважає "основою всякого подальшого прогресу людства і по суті більш важливим, ніж економічний і політичний розвиток суспільства".

Соціальний ідеал О.Конта - це гармонія і злагода між членами суспільства. О.Конт виступав проти перетворень в суспільстві за допомогою революції.

Одним з важливих моментів для науки було те, що О.Конт вперше поставив проблему понятійного апарату соціології, вважаючи, що опис і аналіз структури суспільства повинен здійснюватися в соціальних термінах. О.Конт перший дає опис різноманітних соціальних систем, соціальних інститутів, інституціональних взаємин і стратифікації.

Основні праці О.Конта: 6-томний «Курс позитивної філософії» (1830-1842) і 4-томна "Система позитивної політики, або соціологічний трактат про основи релігії людства" (1851-1854); після смерті О.Конта було видано 4-томне "Заповіт Огюста Конта".

2.2. Теорія соціальної еволюції Г.Спенсера

Г.Спенсер (1820-1903) був одним з найяскравіших представників натуралістичної орієнтації в соціології, який стверджував, що "неможливо раціональне розуміння істин соціології без раціонального розуміння істин біології".

Спираючись на цю ідею, Г.Спенсер розвиває два найважливіших методологічні принципи своєї соціологічної системи: еволюціонізм і органіцизм.

Еволюція для англійського соціолога - це універсальний процес, однаково пояснює всі зміни як в природі, так і в суспільстві. Еволюція - це інтеграція матерії.

Спенсер виділяє: неорганічну еволюцію (розвиток Землі, Всесвіту); органічну (біологічну і психологічну); надорганічну (соціальну, морально-етичну).

Для соціології має значення принцип надорганічної еволюції, що виявляється на рівні об'єднаних дій мас людей, але не на рівні діяльності окремих індивідів.

Щоб підкреслити напрямок, в якому рухається еволюційний процес, Г.Спенсер вперше ввів полярну, дихотомічну типологію товариств. У ній протилежні ідеальні типи являють собою стартову і кінцеву точки хронологічній послідовності.

Військове суспільство - це поширення армійської організації на всі сфери суспільного життя. Звідси не тільки заборонне право, єдино допустиме в промисловому суспільстві, а й пряма регламентація того, що слід робити. У військовій організації кожен член суспільства займає призначене йому місце, будучи довічно "приписаний" до певної позиції в організаційній ієрархії. Винагороди за працю і почесні розподіляються тут, як правило, не за його якістю та кваліфікацією, а згідно з позицією та рангу в ієрархії. Право охороняє не інтереси індивідів, особистості, а першу чергу непорушність статусної ієрархії і влади. Відповідно, структура товариств військового типу жорстка, малорухлива і пручається всяким змінам. Люди в ній консервативні і малоініціативні, погано пристосовуються до нових умов, як і суспільство в цілому. Серед товариств, які найбільш

наближаються до військового типу, Г.Спенсер називає Стародавній Єгипет, Спарту, Росію.

Промисловий тип суспільства - це аналог "сучасного суспільства". У суспільстві, яке тривалий час живе в умовах миру, неминуче слабшає примус, зростає гнучкість і рухливість соціальної організації. Індивіди прикуті статично до одного місця або заняття і вільно змінюють свої соціальні позиції. Об'єднуючими силами замість примітивного примусу стають знання і придбана психологічна гнучкість, товариськість людей. Відносини в промисловому суспільстві - це сукупність ідеальних умов, які повинна створити соціальна еволюція. Серед таких умов названі: децентралізація; торжество принципу "дозволено все, що не заборонено законом"; віротерпимість; різноманітність переконань і думок; культ прав людини замість культу влади; незалежність і новаторство; міжнародне співробітництво замість військової ізоляції. Цей ідеал ніде не досягнутий з задовільною повнотою, і навіть англосаксонським країнам, які найбільш наблизилися до нього, загрожує втрата завойованих позицій у вигляді ремілітаризації.

З принципом еволюціонізму у спенсерівській соціології нерозривно пов'язаний принцип організму - такий підхід до аналізу суспільного життя, який базується на аналогії суспільства з біологічним організмом.

У розділі "Суспільство є організм" основної праці Г.Спенсера "Основи соціології" він досить докладно розглядає цілий ряд аналогій (подібностей) між біологічним і соціальним організмами. Аналогія суспільства з організмом, яку розвивав Г.Спенсер, має певне пізнавальне значення. Вона по суті стала попередником системного підходу в соціології.

У природному суспільному організмі розрізняють такі рівні: індивіди, соціальні інститути та суспільство в цілому. Г.Спенсер як ніхто сприяв поширенню терміна "соціальний інститут". Всього Г.Спенсер виділяв шість категорій інститутів: домашні (сімейні), обрядові, політичні, церковні, професійні та промислові, присвятивши їх аналізу більшу частину праці "Підстави соціології". Г.Спенсер показує, що спільне проживання людей породило інститут сім'ї. Об'єднання людей в цілях нападу і оборони поклали початок розвитку державної організації і політичних інститутів.

Головною працею Г.Спенсера стали десять томів системи "синтетичної філософії", що об'єднують "Основні начала» (1862, книга про першопринципи буття), "Основи біології" (1864-1867), "Основи психології" (1879-1893), "Основи соціології" (в 3-х томах, 1876-1893), "Основи етики". Інші важливі роботи - це "Соціальна статика" (1850) і "Соціологія як предмет вивчення» (1873).

2.3. Соціологія Е. Дюркгейма

Соціологія Е.Дюркгейма ґрунтується на теорії соціального факту. У роботі "Правила соціологічного методу" Е.Дюркгейм викладає основні вимоги до соціальних фактів, які б дозволили б становленню соціології як науки.

Перше правило полягає в тому, щоб "розглядати соціальні факти як речі". Це означає, що: а) соціальні факти зовні для індивідів; б) соціальні факти можуть бути об'єктами в тому сенсі, що вони матеріальні, які можна спостерігати і безособові; в) встановлюються між двома або безліччю соціальних фактів відносини причинності допомагають формулювати постійні закони функціонування суспільства.

Друге правило полягає в тому, щоб "систематично відмежовуватися від усіх вроджених ідей". Це означає, що: а) соціологія передусім повинна порвати свої зв'язки з різними ідеологіями і особистісними уподобаннями; б) вона також повинна звільнитися від всіх забобонів, якими володіють індивіди по відношенню до соціальних фактів.

Третє правило полягає у визнанні примату (першості, пріоритету) цілого над складниками її частин. Це означає визнання того, що: а) джерело соціальних фактів знаходиться у суспільстві, а не у мисленні та поведінці індивідів; б) суспільство є

автономна система, керована своїми власними законами, несвідомими до свідомості чи дії кожного індивіда.

На думку Е. Дюркгейма, соціальний факт специфічний. Він породжений об'єднаними діями індивідів, але якісно відрізняється за своєю природою від того, що відбувається на рівні індивідуальних свідомостей тому, що у нього інша підстава, інший субстрат - колективна свідомість. Для того щоб виник соціальний факт, вказує Е.Дюркгейм, необхідно, щоб, принаймні, кілька індивідів об'єднали свої дії і щоб ця комбінація породила якийсь новий результат. А оскільки цей синтез відбувається поза свідомістю діючих індивідів (так як він утворюється із взаємодії безлічі свідомостей), то він незмінно має наслідком закріплення, встановлення позаіндивідуальної свідомості будь-яких зразків поведінки, способів дій, цінностей тощо, які існують об'єктивно.

Визнання об'єктивної реальності соціальних фактів є центральним пунктом соціологічного методу за Е.Дюркгеймом.

Соціальні факти мають дві характеристики: зовнішнім існуванням стосовно індивідів і примусовою силою по відношенню до них. Е.Дюркгейм наділяв суспільну свідомість рисами моральної переваги над індивідуальною свідомістю, а згодом ототожнював з релігією.

Філософської основою методології Е.Дюркгейма був так званий "соціологізм", що представляє собою різновид соціального реалізму, який поринав з визнання об'єктивного існування явищ духовного життя. У конкретній дослідницькій практиці "соціологізм" означав для Е.Дюркгейма необхідність вивчення "соціального через соціальне", тобто пояснення всіх соціальних явищ соціальним середовищем їх існування, що слугувала головною детермінантою громадських явищ.

Ще одне важливе положення в концепції соціологізму полягає в тому, що, вивчаючи суспільство, потрібно користуватися тільки соціологічним способом. Соціологія як наука самостійна і самодостатня. У неї повинен бути свій понятійний апарат і своя методологія.

Ядро соціологічної теорії Е.Дюркгейма утворює теорія "соціальної солідарності". Вивченню цієї проблеми присвячена його головна праця "Про поділ суспільної праці". Французький соціолог вважав, що головним завданням соціології є визначення природи соціальних зв'язків і механізмів, що забезпечують соціальну інтеграцію.

Аналізуючи еволюцію суспільства, Е.Дюркгейм виділяє два основних типи соціальних зв'язків, яким відповідає суспільство з "механістичної солідарністю" і товариство з "органічної солідарністю". Прототипом першого є архаїчне суспільство, в якому дії і вчинки людей однорідні, подібні поведінки молекули в механічному агрегаті. Таке суспільство прагне цілком підпорядкувати собі індивіда, повністю детермінує його свідомість і поведінку. Громадська солідарність забезпечується високим ступенем інтенсивності суспільної свідомості, пронизаного релігійними віруваннями, звичаями, традиціями, жорстко регулюють поведінку індивіда.

Зовсім інша картина спостерігається в сучасному суспільстві з органічної солідарністю. Соціальна згуртованість тут забезпечується громадським поділом праці та економічними взаємозв'язками індивідів. Інтеграційна роль суспільної свідомості тут значно слабкіше, так як релігійні вірування і обряди не грають колишньої ролі. У цьому суспільстві індивід існує в значній мірі незалежно від суспільства, що забезпечує йому свободу і автономію.

За життя Дюркгейм видав чотири книги: "Про поділ суспільної праці" (1893), "Метод соціології" (1895), "Самогубство" (1897) і "Елементарні форми релігійного життя" (1912).

2.4. Формальна соціологія Г.Зіммеля Ф.Тьонніса та "Розуміюча" соціологія М.Вебера

У соціології класичного періоду майже одночасно починає поширюватися інший, антипозитивістський підхід до вивчення соціальних явищ, в основі якого — думки про

принципову протилежність законів природи й суспільства, про особливий статус соціальної дійсності, який вимагає застосування до неї інших, ніж природничо-наукові методи пізнання.

Цей напрям у класичній соціології отримав назву *гуманістичної соціології* і протистоїть *соціологізму Е. Дюркгайма*, і *соціологічному психологізму*.

До напрямку *гуманістичної соціології* включають соціологічну систему **М. Вебера**, концепції **Г.Зіммеля** та **Ф. Тьонніса**. Вони (за винятком **Е. Дюркгайма**) шукають всюди суб'єктивне, індивідуально-особистісне начало; їх цікавить не так об'єктивна зумовленість соціальних явищ, як їхні "внутрішні" важелі — змістові наповнення вчинку, мотиви й свідомо орієнтація діючої особистості на певні норми і цінності.

Німецький соціолог **Макс Вебер** (1864—1920) вважається засновником *розуміючої соціології і теорії соціальної дії*. В основі цієї соціологічної системи покладена *ідея якісної відмінності соціогуманітарних наук від природознавства*. Така відмінність полягає, по-перше, у предметі дослідження (природознавство досліджує живу і неживу природу, *соціогуманітарні науки — людину й створене нею суспільство*); по-друге — у методі дослідження (якщо у природознавстві використовується метод опису й пояснення, то у *соціогуманітарних науках — метод розуміння, діючих у суспільстві людей*).

Вебер вказує, що людина є істота свідомо, тому варто намагатися *зрозуміти її дії як осмислені, спрямовані на певну мету та засоби її досягнення*. Соціолога при цьому цікавить *не те, що індивіди роблять, а те, чому вони щось роблять*. Тому з *принципом розуміння* у Вебера пов'язана категорія *соціальної дії*, що передбачає два моменти: суб'єктивну мотивацію індивіда чи групи й орієнтацію на іншого (інших), яку М. Вебер ще називає "*очікуванням*".

Вебер вирізняє *чотири типи соціальної дії*:

- *традиційну* (визначається звичкою);
- *афективну* (визначається емоціями і почуттями);
- *ціннісно-раціональну* (визначається свідомою вірою у певну етичну, естетичну, релігійну тощо цінність поведінки незалежно від її успіху);
- *цілераціональну* (визначається очікуванням певної поведінки інших людей і використанням цього очікування як засобу для досягнення раціонально регульованих цілей з метою досягнення успіху).

Із цих чотирьох типів соціальної дії лише два останні є суто соціальними та раціональними, характерними для сучасного індустріального суспільства, тоді як перші два — суб'єктивно-ірраціональні й тому практично незбагненні, — вони існують у традиційних суспільствах минулого.

Зрозуміти можна лише *цілераціональну соціальну дію*, оскільки в ній збігаються сенс людської діяльності та суть особистості діючої людини. У міру зменшення раціональності соціальна дія стає менш зрозумілою і недоступною для соціології.

Суб'єктом соціальної дії у М. Вебера є індивід (у кращому разі група індивідів).

Уводячи поняття соціальної дії та індивідів як її суб'єктів, Вебер по суті дає своє тлумачення соціального факту, яке протилежне розумінню його Е. Дюркгаймом. На відміну від останнього М. Вебер вважає, що ні суспільство загалом, ні різні форми колективності не можуть бути суб'єктами соціальної дії: вони радше є *засобами організації дій окремих індивідів*.

Тому, прагнучи зрозуміти суспільство, *соціології варто насамперед вивчати людську поведінку*. Для такої *розуміючої соціології* характерна орієнтація виключно на індивіда з його зростаючою раціональністю. Найвище досягнення людини, яка раціональна в своїх діях, на думку М. Вебера, — це капіталізм з його раціональними релігією (протестантизмом), бюрократією, раціональним способом ведення господарства. Але навіть таке суспільство ще не є ідеальним з погляду раціональності. Тому М. Вебер вводить в обіг поняття *ідеального типу* — зразка і уможливної конструкції, якої насправді не існує, але до якої варто прагнути. Ці ідеальні типи для М. Вебера не існують реально: конкретні країни мають конкретні різновиди цього ладу, наближені чи віддалені від ідеалу.

Завданням соціології саме і є з'ясувати відповідність реальності до ідеальних типів, які є втіленням "інтересів епохи", проявом існуючих у цей час цінностей. Кожна епоха має свою систему цінностей, тому вони як сукупність основних установок та інтересів конкретної епохи і конкретного суспільства є історичними та відносними, тобто з'являються у певний історичний період і зникають чи видозмінюються з розвитком суспільства.

Звідси у творчості М. Вебера з'являється *проблема об'єктивності соціології як науки*, відносно домінуючих, у даний час, цінностей епохи. Вебер вирішує, цю проблему, шляхом розрізнення двох актів: ставлення до цінностей та їх оцінки. По-перше, він формулює принцип свободи від оціночних суджень. Власні пристрасті та уподобання вченого не повинні впливати на наукові дослідження. Соціологія має бути наукою, вільною від суб'єктивних оціночних суджень, і давати достовірні знання з досліджуваних проблем.

Основні положення соціологічного вчення М. Вебера відображені в його аналізі сфер суспільного життя (існуючих на той час, економіки, політики та духовної культури), які тісно пов'язані між собою *ідеями економічної, політичної та духовної раціональності*. Він приходить до висновку, що існує зв'язок між релігійними переконаннями та економічною поведінкою, релігійними установками та характером суспільного ладу.

Ця проблема була окреслена в найвідомішому творі М. Вебера "Протестантська етика і Дух капіталізму". Соціологія економіки й соціологія релігії *доповнюється у вченні Вебера соціологією політики і влади*. Влада і панування, засновані на взаємному очікуванні індивідів: того, хто наказує, — що його накази будуть виконуватися; того, хто підкоряється, — що одержить наказ, який необхідно виконувати. Відповідно до трьох головних мотивів підкорення й послуху Вебер розрізняє *три чистих типи панування*:

1) *легальне* (існує в сучасних для М. Вебера буржуазних країнах таких, як Англія, Франція, США; базується на пануванні закону);

2) *традиційне* (існувало переважно у традиційних давніх суспільствах; ґрунтувалося на традиційних діях, порядках і звичаях певної поведінки за відсутності формального права та законів);

3) *харизматичне* (засноване на харизмі, тобто підкореності певним над-ординарним властивостям героїв, вождів, великих полководців, пророків і провидців, як-от: Будда, Ісус, Магомет, Александр Македонський, Цезар, Наполеон).

Вебер вважає можливим, у межах існуючого капіталістичного ладу, створити взірцево-раціональний тип влади, пов'язаний з утвердженням раціонально-бюрократичного типу правління, що є реалізацією на практиці ідеї політичної раціональності. Це буде здійснено, на його думку, у процесі еволюційних (а не революційних) змін у політичному житті.

Ідеї М. Вебера залишаються актуальними і в сучасних умовах, на початку ХХІ ст., найважливіші з них:

- суспільство — це *автономна реальність, докорінно відмінна від природи*;
- ця відмінність полягає в тому, що в суспільстві діє *наділена свідомістю людина*, вчинки і поведінку котрої покликана досліджувати у свій специфічний спосіб соціологія;
- специфіка дослідницького методу соціології полягає у намаганні *зрозуміти сенс вчинків і саму діючу особу*;
- із розвитком суспільства і самої людини в її діях зростає *момент раціональності*;
- зростання раціональності* в ході історичного розвитку є однією з головних тенденцій поступу людства загалом;
- соціологія як наука повинна бути *вільною від суб'єктивних оціночних суджень*;
- професійна етика соціолога вимагає *унезалежнення* від пануючих у суспільстві ідеологій та власних пристрастей і симпатій.

М. Вебер є одним із засновників *формальної соціології* з виробленням оригінального аналітичного апарату. Він вводить у науковий обіг поняття соціальної дії, соціально: поведінки, ідеального типу, легітимного порядку, розробляє категорії влади бюрократії, адміністрації тощо.

Іншим фундатором формальної соціології вважають німецького вченого **Ґеорга Зімеля** (1858—1918). Він не залишив по собі таких всеохопних соціологічних систем, як Е. Дюркгайм або

М. Вебер. Його дослідженні стосувались найрізноманітніших проблем соціології, філософії, культури мистецтва, релігії тощо. Але висловлені ним ідеї і дотепер привертають увагу дослідників.

На відміну від М. Вебера, який розглядає суспільство як сукупність соціальних дій індивідів, Г. Зіммель вважає, що суспільство складають соціальні відносини і міжособистісні взаємодії людей. При цьому соціальні відносини він розглядає в їхній динамічній природі. Його менше цікавить суспільство як стала соціальна система.

Увага Г. Зіммеля скерована на мікропроцеси, насамперед взаємодії людини з людиною. На цій основі утворюються складніші форми усупільнення, або соціації: соціальні процеси, соціальні типи та моделі розвитку.

До соціальних процесів, заснованих на взаємодії особистостей, Г. Зіммель зараховує розподіл праці, утворення політичних партій, суперництво, підкорення. Друга категорія соціальних форм — соціальний тип, тобто людина, яка набуває певних характеристик соціальних якостей: аристократ, авантюрист, геній, керівник, підлеглий, відступник, прибічник середньої лінії тощо. Третя категорія — модель розвитку. Тут Г. Зіммель має на увазі універсальний процес взаємозв'язку розширення соціальних груп із посиленням вияву індивідуальності. Що більшою є група, то менше її члени подібні один на одного. Загальний історичний розвиток рухається в напрямку творення дедалі більших за розмірами груп, в яких зростає індивідуальність особи. Це, своєю чергою, підвищує інтелект і збільшує міру індивідуальної свободи.

Але всі ці взаємопов'язані процеси (утворення великих соціальних груп, інтелектуалізм і свобода індивіда) мають негативні наслідки. Людина відривається від традиційних соціальних груп і спільнот, як-от сім'я, де її існування було затишним і приємним, і входить до великих груп і спільнот, де вона почувається чужою, де відносини будуються на розрахунок її раціональності, втрачає глибину повноту душевних емоційних переживань, характерних для минулого.

Історія, згідно з думкою Г. Зіммеля, є історією зростаючої інтелектуалізації соціального життя та поглиблення принципів грошового господарства (про це йдеться у відомій праці Г. Зіммеля "Філософія грошей"). Це призводить до всезагального відчуження: гроші просторово й духовно відділяють людину від вироблених нею речей, робітник стає відчуженим від продукту своєї праці. Отже, ціною свободи стає відчуження. Чим незалежнішою стає людина від інших людей соціальних груп, тим більше вона відчуває своє відчуження. Єдиним мірилом свободи стають гроші, символом міжлюдських відносин — проституція (все можна купити, все продається). Так гроші "одним своїм дотиком" нищать і природу речей, і природу людини, спустошують її духовний світ, руйнують особистість.

Г. Зіммель не створив цілісної соціологічної концепції, але його внесок у розвиток соціології досить вагомий. Поставивши в одній зі своїх праць запитання: "Як можливе суспільство?", він відповідає: суспільство можливе як сукупність взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей і взаємодій форм і змісту, тобто історично зумовлених цілей і мотивів людських взаємин. Воно є внутрішньо єдиним і цілісним утворенням, хоч недосконалим і з багатьма вадами. Тому Г. Зіммеля можна вважати попередником **символічного інтеракціонізму**, сучасної соціологічної течії, яка акцентує на аналізі соціальних взаємодій.

Велику роль у розвитку західної соціології класичного періоду відіграв німецький соціолог **Фердинанд Тьонніс** (1855—1936). Предмет його уваги — дослідження природи соціальних спільнот, суті процесів, які сприяють організації та функціонуванню людських співтовариств. Цим проблемам присвячена його праця: "Спільнота й суспільство". У самій назві цієї праці охоплено центральні категорії соціологічної науки.

Соціологія, згідно з Ф. Тьоннісом, вивчає соціальне життя. Воно є розмаїтим і складається з певних соціальних зв'язків. Ще Т. Гоббс, вважав, що у суспільстві панують антагонізми, точиться війна всіх проти всіх, тому необхідним є існування міцної держави, яка може і повинна забезпечити існування суспільства у цих сприятливих умовах.

Ф. Тьоннісу були добре відомі ідеї Т. Гоббса (він навіть написав про нього книжку), але він їх не підтримував. Соціальні зв'язки між людьми можуть, звичайно, базуватися на взаємовідштовхуванні а взаємозапереченні. Але там, де ворожнеча відіграє провідну роль, *немає істинно соціального зв'язку — є лише*

Насправді ж, на думку Ф. Тьонніса, взаємозв'язки людей набагато різноманітніші ніж сукупність ворогуючих людей: *у суспільстві переважають соціальні зв'язки, засновані на прагненні до спільного життя. Тому не держава утримує єдність суспільства, а спільна воля людей жити разом.* Тип соціального зв'язку визначається типом волі, взятого за основу. Тому Ф. Тьонніс вирізняє два типи волі:

— *воля природна*, інстинктивна, яка проявляється в емоціях, душевних схильностях, уподобаннях, несвідомих мотивах;

— *воля розумова, раціональна*, яка знаходить вияв в усвідомленому, у таких раціональних компонентах, як раціональна мета, розрахунок, раціональний обмін тощо.

Історичний процес власне й складається з двох протилежних спільному життю людей: спільнот, заснованих на соціальних зв'язках реального органічного життя і природній волі, та суспільства, яке є механічним утворенням, що постало на волі розумовій, раціональній. Застосовуючи терміни Ф. Тьонніса, перше утворення можна називати гемайншафт, а друге — гезельшафт.

Сам напрямок історичного розвитку для Ф. Тьонніса є однозначним і полягає у загальному русі від спільнот до суспільства, що відбувається паралельно зі зростанням раціональності: *суспільство поступово, але невблаганно витісняє в історичній перспективі спільноту.*

Отже, внесок **Ф. Тьонніса** у розвиток соціологічної думки в тому, що він:

— здійснює аналіз соціальних явищ як відображення міжособистісних зв'язків;

— наголошує на нерозривності зв'язків особистості зі соціальним середовищем;

— розглядає соціальні спільноти в їхньому історичному розвитку та видозмінах.

Розглядаючи початковий класичний етап у розвитку соціологічної думки, можна вказати на те, що:

Е. Дюркгайм відходить від традиційного позитивізму, зберігаючи з його постулатів лише формальні вимоги до побудови соціології за аналогією до природознавства, але визнає за соціальною реальністю особливий статус, що докорінно відрізняється від природних реальностей різного гатунку. Водночас, визнаючи цей статус, Е. Дюркгайм ще не може остаточно відійти від трактування соціальної реальності як принципово вищої від індивіда, пануючої над ним і визначальної щодо нього.

М. Вебер робить надзвичайно важливий крок в обґрунтуванні суспільства як продукту соціальних дій людей; саме індивід є суб'єктом соціальної дії, тоді як суспільство і різні форми колективності є лише засобами організації дій окремих індивідів.

Г. Зіммель додає нових штрихів до проблеми сутності суспільства, розуміючи його як втілення міжособистісних взаємодій людей. У всіх них соціальні спільноти ще не стають предметом спеціального аналізу, будучи похідними або від розвитку суспільства загалом, або від діяльності людей зокрема.

Нарешті, **Ф. Тьонніс** чи не вперше в історії соціології ставить у центр свого дослідження соціальні спільноти в їхньому історичному розвитку, показує їхню величезну роль як для суспільства, так і для окремої людини. Вадою його концепції можна вважати тезу про зменшення ролі спільнот типу *гемайншафт* у житті сучасного суспільства, положення про їхнє поступове відмирання та занепад.

Практично для всіх представників класичної соціології характерне положення про *зростання ступеня раціональності* в міру розвитку суспільства.

2.5. Основні принципи матеріалістичного вчення про суспільство К. Маркса і Ф.Енгельса

Виділимо найбільш важливі принципи матеріалістичного вчення про суспільство.

1. Одним із найважливіших принципів історичного матеріалізму є визнання закономірності суспільного розвитку.

2. Визнання закономірності в матеріалістичній концепції історії тісно пов'язане з принципом детермінізму, тобто визнанням існування причинно-наслідкових зв'язків і залежностей.

3. К.Маркс і Ф.Енгельс вважали за необхідне зі всього різноманіття природних структур, зв'язків і відносин виділити головні, що їх визначають. Таким, на їхню думку, є спосіб виробництва матеріальних благ, що складається з продуктивних сил і виробничих відносин.

4. Визнання причинної обумовленості, що визначає вплив на суспільне життя способу виробництва, є іншим найважливішим положенням марксистського вчення про суспільство.

5. Третім важливим принципом матеріалістичного вчення про суспільство є твердження про його поступальний прогресивний розвиток.

Принцип прогресу реалізується в марксизмі через вчення про суспільно-економічні формації як основних структурах суспільного життя. Суспільно-економічна формація, за визначенням К. Маркса, являє собою "суспільство, що знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство зі своєрідним відмінним характером".

Поняття "формація" К.Маркс запозичив із сучасного йому природознавства. Цим поняттям в геології, географії, біології позначалися певні структури, пов'язані єдністю умов створення, подібністю складу, взаємозалежністю елементів. У марксистському вченні про суспільство всі ці ознаки відносяться до соціального організму, створених на основі подібних закономірностей, з єдиною економічною і політичною структурою.

Основу економічної формації становить той чи інший спосіб виробництва, який характеризується певним рівнем і характером розвитку виробничих сил і відповідними цього рівня і характеру виробничими відносинами.

Сукупність виробничих відносин утворює основу суспільства, його базис, над яким надбудовуються державні, правові, політичні відносини і установи, яким, в свою чергу, відповідають певні форми суспільної свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс представляли розвиток суспільства як поступальний процес, що характеризується послідовним переходом від нижчих суспільно-економічних формацій до вищих: від первіснообщинної до рабовласницької, потім до феодалної, капіталістичної і комуністичної.

4) Застосування до аналізу суспільства загальнонаукового критерію закономірності і причинної зумовленості у розвитку пов'язується в марксизмі з визнанням своєрідності розвитку суспільних процесів.

Цей зв'язок знайшов своє яскраве вираження в концепції розвитку суспільства як природничо-історичного процесу. Природно-історичний процес настільки ж закономірний, необхідний і об'єктивний, як і природні процеси. Він не тільки залежить від волі і свідомості людей, а й визначає їх волю і свідомість. Але в той же час, на відміну від процесів природи, де діють сліпі і стихійні сили, природно історичний процес являє собою результат діяльності людей.

У суспільстві ніщо не відбувається інакше, як проходячи через свідомість людей. У зв'язку з цим в марксистській соціології велика увага приділяється вивченню діалектики об'єктивної закономірності і свідомої діяльності людей.

Поясненням механізму змін суспільно-економічних формацій служить теорія соціальних класів.

Класи утворюються на основі відносини груп індивідів до володіння приватною власністю на засоби виробництва. Тому виникає соціальне ставлення, яке логічно розділяє суспільство на два протилежних, полярних класу: тих, хто має засоби виробництва, і тих, хто їх не має і тому змушений продавати свою працю (єдину ринкову цінність, якою вони володіють), щоб вижити. Виникає полярна модель: чим ширше і повніше реалізуються

інтереси власників, задовольняються їх потреби, тим важче невластнику реалізовувати свої інтереси та задовольняти свої потреби. Це можна назвати "класовим протиріччям".

Об'єктивне протиріччя сприймається членами відповідних класів суб'єктивно, що супроводжується почуттям ворожості, невдоволення, ненависть з обох сторін. Даний тип відносин називають "класовим антагонізмом", який веде до класової боротьби. Маркс допускав різні форми класової боротьби. Він не заперечував значимості мирних форм боротьби, кардинальне вирішення проблеми він вбачав у соціальній революції.

2.6. Психоаналітичний підхід Зигмунда Фрейда

Зигмунд Фрейд (1856-1939), австрійський лікар, психолог, творець психоаналізу. Основний мотив його робіт - універсалізація сфери несвідомого у людській психіці і значення статевого інстинкту у людській поведінці. Сам Зигмунд Фрейд ніколи не вважав себе соціологом, хоча в його роботах, на думку німецько-американського філософа і соціолога Г.Маркузе, існують глибоко соціологічні узагальнення.

Фрейд висунув гіпотезу, згідно з якою будь-який вчинок людини є результат взаємодії трьох рівнів психіки особистості:

1. нижчий шар (Воно, чи **Ід**), представлений несвідомими імпульсами;
2. середній шар (Я, або Его);
3. верхній шар (Над-Я, або Супер-Его) - норми суспільства, сприйняті людиною.

"Воно" являє сукупність біологічних потягів і потреб, що становлять частину спадкового багажу дитини при його появі на світ і вимагають лише можливості проявитися назовні і отримати задоволення. "Воно" керується "принципом задоволення".

"Я"- психологічна структура, що визначає, які потяги можуть знайти задоволення, а які ні. "Я" керується "принципом реальності".

"Над-Я" утворюється в результаті впливу соціального середовища і його заборон у процесі соціалізації. "Над-Я" лежить в основі почуття провини, яке відчуває "Я", приймаючи рішення про задоволення будь-якої потреби.

Завдання "Я" подібно завданню дипломата, вимушеного постійно лавірувати, щоб зменшити тиск, який тисне на нього з боку найбільш жорстких, агресивних верств - "Воно" і "Над-Я". Вони з обох сторін "атакують" психіку людини, породжуючи невротичний тип поведінки.

Таким чином, модель особистості Фрейда - це модель особистості, яка постійно обороняється від суспільного тиску і перебуває в конфлікті з соціальним оточенням.

Психоаналітичний підхід з точки зору соціології цікавий пошуком причин та шляхів подолання цього конфлікту. У зв'язку з цим Фрейд аналізує проблеми соціального контролю, моральних норм, соціальних заборон і т.д.

Фрейд стверджував, що наша поведінка в значній мірі підпорядковується впливу підсвідомих сил, які він називав потягом. Згідно Фрейду, ці потяги обумовлені інстинктами, властивими людині, але перш за все - пригніченими бажаннями, тобто бажаннями, задоволення яких "заборонено" на рівні свідомості і які витіснені в область підсвідомого. Ці бажання продовжують діяти без нашого відома, проявляючись у сновидіннях, застереженнях, мимовільних відхиленнях від адекватного поведінки, а також впливаючи на вибір професії або на творчість. Сексуальні інстинкти людини придушуються у найбільшій мірі через різні соціальні обмеження. Фрейд стверджує, що саме вони спонукають людей діяти - завдяки цій енергії (яку Фрейд назвав "лібідо") відбувається поступовий розвиток особистості і досягнення зрілості.

У зв'язку з цим однією з основних є ідея сублимації сексуальної енергії, що лежить в основі соціокультурної, художньої та інших видів діяльності людини. Поль Рікер зазначає, що при сублимації "енергія, яка включена в нові об'єкти, залишається тією ж самою, що раніше була включена в сексуальний об'єкт". Відповідно до теорії З. Фрейда, людська природна активність, що має в своїй основі сексуально орієнтоване енергетичне

походження, в процесі сублимації проходить десекуалізацію і набуває нових соціально прийнятні цілі і об'єкти додатка.

Для соціальної теорії важливі ті положення теорії Фрейда, де вирішується проблема взаємини людини і суспільства, яке здійснює соціальний контроль над особистістю через соціальні норми. Як відомо, соціальні норми існують для заохочення належної поведінки і покарання девіантів за допомогою санкцій. Фрейд має рацію, що саме соціальний контроль забезпечує приборкання людських інстинктів, вивільнення яких могло б привести до самознищення суспільства. Але, в той же час, соціальний контроль є чинником соціального тиску, що викривляє сутність людини, що відповідно призводить до зростання психічних відхилень, неврозів і стресів. Так як соціальний тиск провокує конфлікт між пов'язаним з реальністю свідомістю (що говорить, як треба чинити правильно) і підсвідомими сексуальними або агресивними намірами (говорять, як хочеться поводити). Через соціальні нормативні обмеження людина змушений постійно шукати компроміс між глибинним потягом і суспільно прийнятною формою його реалізації. Таким чином, соціальний контроль виступає регулятором суспільних відносин.

З початку ХХ в. на розвиток соціології роблять сильний вплив різні філософські течії - неокантіанство, філософія життя, марксизм, фрейдизм та ін. При цьому, якщо в ХІХ в. соціологія була переважно теоретичною дисципліною, то з 20-х років ХХ ст. в ній все більшу роль відіграють емпіричні дослідження, що спричинило за собою вдосконалення техніки соціологічних досліджень і розширило можливості практичного застосування соціології.

2.7. Слов'янська соціологічна думка

Східнослов'янська соціологічна думка другої половини ХІХ - початку ХХ ст. представлена різноманітними школами і течіями, які інтенсивно взаємодіяли із західноєвропейською соціологією і разом з тим не втратили національної своєрідності.

Революційно-демократична соціологія, найбільш активна в 60-ті роки ХІХ ст., висунула ідею прискореного розвитку російського суспільства, теорію переходу від нижчих щаблів суспільно-історичного розвитку до вищих, минаючи "середні логічні моменти" (Н.Г. Чернишевський, А.І. Герцен та ін.) - концепцію некапіталістичного шляху розвитку. Народницька соціологія, що досягла найвищого розвитку в 70-90-ті роки ХІХ ст., відстоювала теорію самобутності східнослов'янського соціально-економічного життя, вважала капіталізм "занепадом, регресом". Широке поширення отримав суб'єктивний метод, розроблений П.П. Лавровим і М.К. Михайлівським. В його основі - розуміння суспільних явищ як фактів-цінностей, їх тлумачення відповідно до моральними ідеалами й очікуваннями народництва.

Народники проявили інтерес і до "об'єктивної" соціології, намагалися інтерпретувати деякі соціологічні ідеї К. Маркса в дусі "економічного матеріалізму" (П.М. Ткачов). Народники приділяли велику увагу дослідженню соціально-психологічних явищ і закономірностей - наприклад, теорії наслідування (М.К. Михайлівський). Інтерес представляють також народницькі ідеї "соціокосмізма" (М.І. Кібальчич, М.А. Морозов), почасти передбачив теорії К.Е. Цюлковського і В.І. Вернадського про космічне існування і майбуття людства.

Географічну школу в соціології найбільш яскраво уявляв Л.І. Мечников, що ділив історію цивілізації на три фази - річкову, морську і океанічну. Він одним з перших у світовій соціологічній думки зрозумів значення екологічної проблематики. Його соціологічні погляди отримали високу оцінку Г. В. Плеханова. Ідеї геосоціології вплинули на творчість російських істориків С.М. Соловйова і В.О. Ключевського.

Позитивістська соціологія в дореволюційній Росії, як і на Заході, була панівною в науці. Ряд вітчизняних соціологів-позитивістів здобули популярність в Європі (Г. Вирубов, П. Лілієнфельд та ін.). Серед них виділявся великий теоретик порівняльно-історичного методу М.М. Ковалевський. Він висунув ідею побудови генетичної соціології, яка

покликана займатися питанням про походження суспільного життя і суспільних інститутів. Історико-соціологічні праці Ковалевського використовував К.Маркс як джерело з вивчення докапіталістичних суспільств.

Ідеї позитивізму синтезувало впливовий психологічний напрям (І.І.Кареев, Е.В. де Роберті, Л.І.Петражицький та ін.), представники якого зводили предмет соціології до аналізу психічної взаємодії між окремими індивідами.

Релігійно-консервативна соціологія (М.Данилевський, К.Леонт'єв) розробляла теорію культурно-історичних типів, модифіковану пізніше О.Шпенглером, А.Тойнбі та іншими західними соціологами і філософами. До кінця XIX ст. зріс інтерес східнослов'янських соціологів до неокантіанству (Б.О. Кістяківський, А.С.Лаппо-Данилевський, П.І. Новгородцев, П. Б.Струве та ін.). Ці тенденції призвели на початку XX ст. до зближення позитивізму і релігійно-філософської соціології (С.М.Булгаков, Н.А.Бердяєв, С.Л.Франк та ін.), представники якої залишили яскравий слід в історії світової соціологічної думки.

2.8. Основні етапи розвитку української соціології

2.8.1. Витоки української протосоціології

Витоки соціального пізнання в Україні сягають сивої давнини, зокрема княжої доби (IX—XIII ст.) і тісно пов'язані з буттям українського народу, формуванням української державності — Київської Русі, яка постала в результаті об'єднання східнослов'янських племен навколо політичного і культурно-економічного центру — Києва і Середнього Подніпров'я.

Сліди-елементи соціологічної думки треба шукати у доробках найдавніших українських мислителів. До них належали київський митрополит Іларіон (у його проповідях і творі "Слово о законі і благодать" спростовуються твердження про існування богообраного народу, висловлюється похвала діянням великого князя Володимира, славиться хрещення Русі), Клим Смолятич, Володимир Мономах (у своєму відомому "Повчанні дітям" він дає настанови на праведне життя, справедливий соціальний устрій, закликає долати міжусобиці заради єдності землі Руської, громадянського миру).

Цікаві соціологічні спостереження виявляють полемісти середньої доби української історії Ю.Рогатинець, І.Вишенський, Ф.Прокопович, Г.Сковорода та інші.

Виняткове місце в розвитку соціальної думки в Україні кінця XVI — початку XVII ст. належить мислителю Івану Вишенському (приблизно 1550—1620 рр.) з містечка Судова Вишня поблизу Львова. У його писаннях життя українського народу і боротьба в умовах національного, соціального й релігійного гніту стали центральними. Він прагне обґрунтувати вимоги свободи, рівності, справедливості у сфері духу, покласти їх в основу життєдіяльності громадського життя людини й народу.

Важливий вплив на становлення української соціологічної традиції має теоретична спадщина Григорія Сковороди (1722—1794). Він висуває *теорію трьох світів* (або "мирів"). *Перший* — великий "світ", що складається з безлічі світів; це Всесвіт — макрокосмос, якому немає меж. *Два інші* — це частини великого, малі світи малий світ (мікрокосм, "мірок") і символічний світ Біблії. Кожний такий світ має *дві натури*: зовнішню — матеріальну й внутрішню — духовну.

Всі світи можна осягнути й пізнати, оскільки людина як мікрокосм є частиною цілого — макрокосму, то для пізнання природи суцільних світів людина повинна насамперед пізнати саму себе.

Загалом для Г. Сковороди звичним є постійне звернення від абстрактних загальних понять до конкретного життя і природи релігійної традиції. У цьому йому часто допомагає *символічне пізнання*, яке вимагає безупинного осмислення, аналізу, інтерпретації.

Найуживанішими символами для Г. Сковороди є зерно (рослина) як втілення людського життя, коло (куля) у значенні безупинного руху всякого *буття*, перлина, захвай в черепашці, у розумінні поради — шукати у самому собі своє приховане ество. Тому зрозумілим стає основне гасло Г. Сковороди, звернене до людини, — *"пізнай себе"*.

Соціальним ідеалом Г. Сковороди є такий лад, де всі співжитимуть у співпраці, волі, рівності, де закони будуть протистояти тиранії.

Багатим матеріалом для соціологічного аналізу є *український фольклор*.

Народні казки, приказки, перекази, традиційні народні звичаї чітко окреслюють виток людських взаємин, розвиток родинного й родового устрою, силу спільнот (громади), її законів і функцій. Тому для розвитку соціології чимало зробили українські етнографи; частково опрацювали фольклорні матеріал до генетичної соціології І. Франко, М. Драгоманов, М. Сумцов, М. Черниш, В. Гнатюк, Ф. Вовк, В. СЦербаківський, М. Грушевський та інші. Чекають на подібне соціологічне опрацювання доробки Т. Рильського, М. Маркевича, Я. Єфименка, В. Дашкевича, зібрані й видані у збірці "*Українці: народі вірування, повір'я, демонологія*".

Інтерес для соціолога становлять також твори *новітньої української літератури* в яких докладно розглядаються соціальні явища у житті українського громадянства, зокрема, доля різних суспільних верств (твори Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Франка, І. Нечуя-Левицького, В. Стефаника, Марка Черемшини та інших). *Українська публіцистика* на зламі ХІХ—ХХ ст. теж надає для соціологічного осмислення багато джерел (праці й есе М. Драгоманова, І. Франка, Д. Донцова, С. Петлюри, В. Винниченка, Миколи Хвильового, Юрія Липи, М. Шлемкевича та інших).

2.8.2. Становлення української соціології

Власне *початком* самостійних соціологічних праць варто вважати діяльність *жєневського гуртка українських учених 80-х років ХІХ ст.*

До *жєневського гуртка* належали передусім М. Драгоманов (якого багато дослідників називають піонером української соціології), С. Подолинський (представник механістичної теорії в соціології) і Ф. Вовк. Вони друкують свої праці у часописі "Громада" (5 томів за 1878—1882 рр.) та інших виданнях.

М. Драгоманов (1841—1895) розглядав соціологію як *науку про суспільство*, закликаючи українських дослідників використовувати ідеї та принципи західної соціологічної думки. Він активно відстоює *ідею прогресу*, який у суспільних відносинах проявляється скасуванням неволі, панщини, здобуттям рівних конституційних прав; прогрес особи розглядається ним у тісному зв'язку з розвитком людства взагалі.

С. Подолинський (1850—1891) у своїх працях *поєднує марксистські й соціал-дарвіністські погляди з програмою громадівства*. Він *вважає*, що в суспільному житті діє *закон боротьби за існування*, але на відміну від соціальних дарвіністів *визнає ще й дію закону зростання солідарності людей, яка втілюється у громадах*. Тому для нього *центр ваги припадає не так на боротьбу людей між собою, як на боротьбу людей з природою, загрозливим довкіллям*. Своєрідна інтерпретація С. Подолинським дарвіністських законів полягає в тому, що *у громадах відбувається просування нагору талановитіших і морально досконаліших людей, а не перемога фізично сильніших*. С. Подолинському належить одна з перших праць соціологічного характеру — "Ремесла і хвабрики на Україні" (1880, Женева).

Ф. Вовк (1847—1918) розглядає соціологію як науку насамперед про *громадське життя, в центрі якого перебуває людина*. Його соціологічні погляди відзначаються *еволюціонізмом*: усі суспільні явища і форми є результатом повільного ступеневого розвитку зародків фізичної природи людини. Ця фізична природа людей є однакова, але відмінне довкілля зумовлює відмінності між людьми.

Характерні риси розвитку української соціології кінця ХІХ — початку ХХ ст.:

1. У *тогочасній українській соціології домінує позитивізм*, під впливом якого соціологічна теорія натуралізується, набуваючи форм еволюціонізму, органіцизму, соціал-дарвінізму тощо.

У цей самий період зароджується і поширюється у світі, не минаючи Україну, *марксистська соціологія*. Саме під впливом цих напрямів і течій перебувають учені, які

започатковують *соціологічні студії в Україні*. Характерною ознакою їхньої діяльності є активна пропаганда положень, вироблених західною соціологічною думкою. Вчені цього періоду не стільки продукували власні нові ідеї, як засвоювали й поширювали вже вироблені. Таку позицію можна зрозуміти, якщо взяти до уваги те, що соціологія було наукою новою і до того ж запозиченою із Заходу; тому *спочатку діяльність українських соціологів переважно скеровується на розробку й поглиблення ідей О. Конта, Г. Спенсера, К. Маркса та інших західних соціологів класичного періоду*.

2. Наступною характерною рисою означеного періоду є *перехрещування дослідницького поля соціології із суміжними соціогуманітарними науками*. Оскільки власних фахових соціологів в Україні в ті часи практично не було, то соціологічні праці або *праці з елементами соціологічного аналізу створюють філософи, економісти, етнографи та інші*.

Пізнє усамостійнення соціології як науки та перехрещування поля досвіду із суміжними дисциплінами зумовлює ту обставину, що *представників таких наук, як українська філософія, історіософія та історія, географія, економіка, право, статистика* потрібно розглядати як передвісників української соціологічної думки.

Зв'язок соціології із цими науками настільки тісний, що на їх підґрунті з часом постали окремі соціологічні школи. Спільна початкова база соціології та інших сфер суспільного знання не тільки позначається на дослідженнях на початках розвитку української соціології, а й згодом має здебільшого вирішальне значення для праць на стику цих наук.

Помітний внесок у розвиток соціології в Україні мають праці таких українських *філософів*, як П.Юркевич, В.Лесевич, К.Ганкевич, І Федорович, О.Стронін.

Так, І.Федоровичу належать "*Афоризми*" та неопублікований твір "*Організм соціальний*".

П.Юркевич (1827—1874) під впливом Г.Сковороди детально розвиває *тезу про людину як істоту насамперед внутрішнього духовного життя, пов'язаного з українською ментальністю*.

Як засновник школи "*філософії серця*" П.Юркевич виразно наголошує на значенні серця та почуттів, а не лише і не стільки на значенні розуму в житті людини. Серце для П.Юркевича є центром усього тілесного й духовного життя людини, місцем зосередження всіх вітальних (від лат. *vita* — життя) сил, дій, рухів, бажань, почуттів і думок.

Представник позитивізму в Україні О.Стронін (1827—1889) велику увагу приділяє проблемі суспільства. Він є автором твору соціологічного спрямування "*Історія общественности*" (1886), де розвиває *механістичну теорію суспільства*, шукаючи підтвердження своїх думок в аналогіях з природою.

Спільною рисою всіх суспільств, на переконання О.Строніна, є *їхня пірамідальна будова*: на вершині піраміди — активна меншість, аристократія, внизу — більшість, демократія. Така пірамідальна будова суспільства забезпечує його рівновагу, бо, згідно з законами фізики, без широкої і нерухомої основи немає стійкості предмета. Меншість угорі постійно розхитує піраміду і не допускає застою суспільства, але центр ваги міститься власне в основі, гарантуючи сталість існування будь-якого суспільного організму, його незнищенність.

Сміливі концепції розвитку українського суспільства, народу, нації, держави, взаємин провідних одиниць і громади висувають українські *історіософи та історіографи* — автор "*Истории Руссов*", далі старша й молодша народницькі школи: М.Костомаров, О.Лазаревський, В.Антонович, П.Куліш, М.Драгоманов, М.Грушевський та інші. У новодержавницькому напрямі соціологічним мисленням позначена творчість В.Липинського та С.Томашівського.

Найпоплідовніше поглиблює свої історичні дослідження соціологічними студіями і вперше в українській історіографії застосовує *історико-соціологічний метод* М.Грушевський (1866-1934).

Здобувши європейське визнання за *теоретичне обґрунтування власної схеми історії України як самостійного процесу розвитку українського народу*, М.Грушевський у 1903 р. був запрошений до Парижа прочитати курс лекцій з цієї проблематики. Під час перебування за кордоном М.Грушевський має змогу ознайомитися із сучасними йому ідеями соціологів Е.Дюркгайма та М.Вебера, які суттєво вплинули на його наукову позицію. Саме відтоді він стає не просто істориком, а *істориком-соціологом*. Він особливо плідно використовує свій історико-соціологічний метод у дослідженнях давньої історії, тісно пов'язуючи його здобутки із сьогоденням.

На думку М.Грушевського, зробивши історико-соціологічний аналіз *минулого*, ми знайдемо шлях до розуміння *сучасних* процесів, а також *майбуття*. Звідси стає зрозуміло й назва його праці "Початки громадянства. Генетична соціологія", в якій він зазначає, що в час глибокого соціального перелому більш ніж будь-коли потрібні ґрунтовні студії соціальної еволюції "від самого споду", від її найбільш ранніх стадій починаючи. Саме у цій праці закладені основні думки М.Грушевського як соціолога.

М.Грушевський чітко окреслює *власний аспект у розумінні розвитку людства*, висловлюючи сумнів у *правомірності як позитивістських (включно з марксизмом), так і суто психологічних підходів і поглядів на природу соціальної еволюції*.

Оригінальність концепції М.Грушевського полягає насамперед у *системі пріоритетів*. Він обґрунтовує *неможливість моністичного (від грец. *μονος* — один) розуміння історії, некоректність застосування законів у їх природничо-науковому розумінні до пізнання складної соціальної реальності*.

Основна ідея М.Грушевського полягає в тому, що *соціальний прогрес зумовлюється передусім протистоянням і змаганням протилежних прагнень до колективізму (солідарності, альтруїзму, або безкорисливої турботи про благо інших, від лат. *alter* — інший, другий), з одного боку, та індивідуальної самодостатності (автаркії, від грец. *autarkeia* — самозабезпеченість) — з другого*. Звідси *характерною тенденцією соціального розвитку є чергування процесів інтеграції та диференціації під впливом різноманітної комбінації факторів*. У конкретному соціальному просторі та часі можуть переважати фактори або економічні, або релігійно-психологічні тощо.

Головною думкою М.Грушевського як соціолога є переконання в існуванні *"коливальної динаміки" суспільної еволюції на відміну від позитивістського уявлення про суспільний прогрес як висхідний рух по прямій лінії*.

У галузі української *географії* треба згадати *антропогеографічні праці* С.Рудницького, в яких вказується на зв'язок між людиною і природою; антропогеографічну проблематику досліджує також В.Кубійович, зі школи якого вийшли *праці з антропогеографії Карпат*.

Чимало нових думок для розвитку української соціології дають представники *теоретичної економії*.

М.Зібер (1844-1888) досліджує, поміж іншим, форми первісного господарства і вказує на вплив економічного фактора у розвитку суспільного життя, а також на аналогії наших братств і парубоцьких громад із поколінними організаціями інших народів.

М.Ковалевський (1851-1916) ще 17-річним юнаком ознайомився з працями О.Конта. Згодом він понад 25 років прожив за кордоном, що дало йому змогу не лише читати твори, а й знати особисто таких відомих соціологів, як Г.Спенсер, Г.Тард, Е.Дюркгайм, К.Маркс та ін.; П.Сорокін був один час секретарем М.Ковалевського. На думку останнього, *порівняння О.Конта і К.Маркса йде не на користь соціологічній концепції марксизму з її економічним трактуванням історії*; М.Ковалевський *засуджує також марксову ідею революції як способу розв'язання соціальних проблем*.

Історію суспільства сам М.Ковалевський розуміє як *закономірний і природний процес, в якому рівноправну роль відіграють багато чинників*, однак жоден із них не є визначальним. Це так само, як у функціонуванні живого організму визнавати рівнозначну роль багатьох чинників і розглядати його як єдність. Загалом і суспільне життя

пояснюється ним через *"теорію факторів"*, тобто *теорію функціонального зв'язку соціальних явищ*.

У книжці *"Сучасні соціології"* М.Ковалевський *обстоює утвердження двох напрямів, гармонійне поєднання яких може забезпечити щасливий розвиток суспільства. Індивід не може бути принесений в жертву родині, роду, державі тощо, але його діяльність має бути водночас узгодженою з діяльністю інших, рівних йому одиниць і спільнот; їхні спільні зусилля мають бути скеровані на забезпечення загального блага.*

Нарешті, економіст М.Туган-Барановський (1865-1919) переходить від марксизму до *етичного розуміння суспільних проблем* і обґрунтовує світогляд *етичного соціалізму*, реалізованого, зокрема, у формах господарської кооперації. На його думку, *історичний поступ полягає в одухотворенні людини, у переміщенні центру ваги людського життя зі сфери виробництва у сферу вищих духовних потреб; звідси значення господарського життя буде поступово зменшуватися.* Такі погляди українського вченого, висловлені кілька десятиріч потому, *перегукуються із сучасними теоріями постіндустріального суспільства в західній соціології.*

М.Туган-Барановський стає *переконаним супротивником марксизму і найбільшій критиці піддає тлумачення ним класу.* Якщо марксизм *поділяє сучасне йому суспільство на класи за володінням засобами виробництва, то М.Туган-Барановський — за розподілом прибутку, що тепер у розвинутих країнах є звичним явищем і основою соціальної статистики.* Концепцію класової боротьби К.Маркса він називає *"величезною помилкою"* і вважає, що не можна трактувати з її позицій *духовну діяльність людини.*

Серед українських правників було багато вчених, що досліджували *право* передусім як суспільне явище. Відомим репрезентантом цієї групи є Б.Кістяківський (1868-1920). Він доходить висновку, *що автоматичне перенесення природничо-наукового мислення в соціологію не дає змоги пізнати особливості соціального світу.* Водночас реальність, яку має вивчати соціологія, це не лише економічні відносини, а й *дії людей, зумовлені соціальною дійсністю та її культурними формами.*

Звернення до реальності у такому аспекті— це умова здобуття соціологією статусу самостійної науки та її остаточного відокремлення і від природознавства, і від економіки, філософії та інших соціогуманітарних наук.

Близько до цієї групи соціологів-правників стоїть і С.Дністрянський (1870-1935). Розглядаючи проблему походження права і законів, *він аналізує насамперед соціальне тло і висуває теорію соціальних зв'язків.* Соціальні зв'язки виникають із необхідності задоволення потреб та історично розвиваються від *найпростіших* (родина) до *найскладніших* (державна, народ). Норми стають умовою успішного функціонування соціальних зв'язків. Одна й та сама особа належить до різних соціальних зв'язків, виконує в них різні обов'язки і дотримується різних правил. Оцінюючи ці ідеї з погляду сучасності, можемо припустити, що у студіях С.Дністрянського *на помітному місці були ідеї пізніших теорій статусу і соціальної ролі.*

Чималий інтерес для історії української соціології становлять статистичні й соціографічні праці українських *статистиків*, передусім С.Русової, В. та Ф.Щербин.

Не можна не згадати також, що в період, який ми розглядаємо, праці соціологічного характеру друкувало Наукове товариство ім. Т.Шевченка. Навколо його видавництва об'єднується група дослідників, до якої входять В.Охримович (дослідник соціології родинних відносин), В.Старосольський (автор блискучої розвідки *"Теорія нації"*), Ю.Бачинський (йому належить відомий публіцистичний твір *"Україна irredenta"*, тобто *"Україна незвільнена"*, від лат. *irredenta terra* — земля незвільнена) та інші. Вони пишуть і видають свої праці у часописах численних комісій НТШ, серед яких уже після Першої світової війни помітне місце посідає Комісія економії, соціології і статистики у Львові.

Отже, упродовж другої половини XIX - початку XX ст., до Першої світової війни, в Україні з'явилося чимало видатних учених, які досліджували й публікували цінні праці в

галузі суспільних наук, але вони не були послідовно побудовані на наукових принципах і методології новітньої соціологічної теорії. Окрім того, досліджувалися лише окремі дотичні проблеми суспільного життя, і жоден із учених не створив повної теорії суспільства та місця людини в ньому. Зрештою, такого завдання — побудувати загальноночи спеціально теоретичну соціологічну систему — вони перед собою і не ставили.

Соціологія як наука в ті часи змушена була виборювати собі право на існування як окрема галузь соціогуманітарного знання, особливо в Україні. Це ускладнювалося ще й тим, що в Україні навіть серед інтелігенції існувало нерозуміння того, що таке соціологія.

Із цього приводу український соціолог М.Шаповал слушно зауважує у 1929 р.: "В українській інтелігенції, вихованій в старій російській або австрійській системі, натурально нема особливого зацікавлення соціологією, бо старий режим не толерував цієї науки, і в цієї інтелігенції панує байдужість до соціології. Ще й досі соціологію в широких колах інтелігенції змішують з соціалізмом". Подібне свідчення знаходимо у праці А.Симиренка, соціолога в еміграції: коли М.Драгоманов назвав себе соціологом, то тим він накликав лють царського уряду, "який соціолога розглядав як синонім соціаліста". Тож і не дивно, що до Першої світової війни в Україні не було жодної кафедри соціології навіть у вищих навчальних закладах.

Таким чином, у зазначений період (1880-1914) розвитку української соціології були закладені підвалини української соціологічної традиції.

Постала гостра потреба вивчити й зрозуміти нові суспільні явища та пояснити їх. Після велетенських суспільних і державних катаклізмів і найбільших соціальних експериментів в історії людства в перших десятиріччях ХХ ст. українська суспільно-політична думка дійшла висновку: *відродження народу як суспільний процес можна зрозуміти й пояснити лише соціологічно*, і навіть відповідь на головне питання практичної політики — куди і якими шляхами має йти народ — можна знайти саме у соціології. Але реалізація цього переконання, втілення його в наукову практику пішли різними шляхами.

2.8.3. Розвиток української соціології у ХХ — на початку ХХІ ст.

Після 1917 р. розвиток української соціології не припинявся, хоча й не був однозначним. Перші роки більшовицького режиму в Україні збіглися з прискоренням *інституціоналізації соціології*, тобто її правовим і організаційним утвердженням як самостійної науки. У 20-х роках ХХ ст. наукова і науково-видавнича праця майже повністю зосереджується у Всеукраїнській академії наук (далі — ВУАН).

З трьох її відділів саме соціально-економічний мав спеціальну кафедру соціології, — першу в Україні, — яку очолював Б.Кістяківський (1918—1920). На жаль, його праць із доби відродження української державності не знайдено. Після його смерті кафедру очолив марксист С.Семківський, але помітних результатів роботи ця кафедра не мала. У 1923-1930 рр. надруковано "*Записки соціально-економічного відділу*", окремі дописи яких порушують проблеми соціології (М.Туган-Барановський, С. ністряньський, О.Гіляров та інші).

Організації соціологічних студій в установах ВУАН присвячує свою діяльність М.Грушевський, повернувшись в Україну у 1924 р. Найближчими його співробітниками виступають О.Гермайзе, П.Клименко, донька Катерина Грушевська. Кабінет примітивної (тобто давньої) культури, яким вона керувала, досліджує питання генетичної соціології і з 1926 р. видає щорічник "*Первісне громадянство*". К. Грушевська публікує тут свої праці "*Спроба соціологічного пояснення народної казки*", "*Соціологія старовини*" тощо. У цьому самому напрямі видає свої праці "*Примітивна культура*", а також "*Соціологія в концепції нової французької демократії*" Ф.Савченко.

Однією з причин повернення М.Грушевського в Україну стає прагнення перемістити *Український соціологічний інститут (УСІ)*, заснований ним у Відні, на батьківщину і бажання досліджувати історію свого народу в його власному середовищі.

Одразу ж після повернення до Києва (24 березня 1924 р.) М.Грушевський проголошує доповідь "Український соціологічний інститут і дослідча кафедра історії культури загальної й української" перед спільними зборами ВУАН. У ній він ознайомлює присутніх з планами щодо УСІ, зокрема, проектом створення п'яти кафедр та постійно діючого семінару. Однак Інститут марксизму не підтримав цього проекту, можливо тому, що М.Грушевський намагається зберегти *"свободу наукової мислі і праці, не зв'язану якоюсь партійною програмою"*, створити інституцію, яка віддячує урядові й суспільству за матеріальне утримання педагогічною працею і дослідженнями, "але не знає сторонніх втручань в свою роботу і організацію".

Тоді ж, 1924 р., замість інституту відкривається лише науково-дослідна кафедра історії України на чолі з М.Грушевським, а при ній — дві секції, одна з яких (секція методології та соціології) працює під керівництвом О.Гермайзе.

Функції соціологічного інституту фактично починає виконувати утворена наприкінці 1925 р. *Асоціація культурно-історичного дослідження, яка впродовж 1926—1927 рр.* провела 24 засідання, де було виголошено 51 доповідь у річці соціологічного методу.

Виходячи із суміжних наук, у 20-ті роки ХХ ст. багато уваги соціологічним питанням приділяє *низка інститутів у межах ВУАН.*

Так, Український демографічний інститут поряд з іншими досліджує біосоціальні процеси. Із праць інституту варто назвати розвідки М.Птухи про чисельний склад населення України у 1897—1920 рр. і про смертність у Росії й Україні, П.Пустохода — про демографічні особливості населення України у ХХ ст., М.Трачевського — про народжуваність, І. Коваленка — про самогубства у Харкові тощо.

Український науково-дослідний інститут педагогіки у Харкові з 1925 р. видає *"Журнал експериментальної педагогіки й рефлексології"*, в якому *з'являється низка праць із соціотехніки.* Досліди із соціопсихології та колективної рефлексології мають у своїй програмі також Український психоневрологічний інститут і Київський державний психоневрологічний інститут; обидва інститути видають свої праці, частина яких становить великий інтерес для соціології.

Але, як зазначав у ті часи відомий український соціолог в еміграції М.Шаповал, розвиток науки в радянській Україні пішов дивним шляхом: разом зі збільшенням досліджень та експериментальності в методах аналізу пануюча влада провадить утиски свободи наукової критики, свободи дослідження й висновку, *соціологія поступово втрачає самостійне значення, виконує функцію ілюстрації марксизму-ленінізму. Терміни "соціологія" та "історичний матеріалізм" (частина марксистсько-ленінського вчення, присвячена суспільству) почали розглядатися як синоніми.*

Після 1930 р., за умов утиску української науки, політики терору й репресій проти її представників, *зацікавлення соціологічними студіями значно послаблюються.* Соціологічні установи ліквідовують, дослідників старшої генерації фізично винищують; ті, хто залишився в живих, уникаючи небезпечної тематики, в основному популяризують догмати марксистсько-ленінського вчення. Конкретна мікросоціологія та соціометрія не встигають розвинути в загальні, бо під заборонаю перебувають математична статистика, теорія ймовірності та вибірки, структурно-функціональний аналіз.

З 1936 р., із посиленням хвилі репресій, відбувається майже повна *ліквідація будь-яких соціологічних досліджень.* Такий стан проіснував понад 30 років, незважаючи на спорадичні "потепління" й спроби поживлення соціологічних студій у межах академічних установ.

Ситуація змінюється, починаючи з середини 80-х років ХХ ст., із настанням *ери гласності й перебудови.*

Поволі зазнає змін ставлення до соціології, зростає усвідомлення її суспільної значущості й користі. Настає навіть певна мода на цю науку, коли без соціологічних опитувань та експертиз важко було собі уявити газетні та журнальні публікації, передачі

радіо й програми телебачення, особливо на політичні теми. Але належних умов для безперешкодного розвитку соціологічної думки в межах СРСР так і не було створено.

Розпад СРСР і створення на його руїнах низки незалежних держав, здобуття Україною незалежності знаменують *початок якісно нового етапу в поступі соціології як науки.*

Вона усамостійнюється, здобуває статус окремої соціальної науки, в університетах відкриваються факультети і відділення підготовки професійних соціологів, починає функціонувати аспірантура для фаху "соціологія", утворюються спеціалізовані ради із захисту дисертацій на здобуття вченого ступеня кандидата і доктора соціологічних наук, а також Українська соціологічна асоціація.

Зростає кількість праць і наукових публікацій з соціології, виходить часопис "Філософська і соціологічна думка" (нині — "Соціологія: Теорія, методи, маркетинг").

Розвиток соціології стає нагальною потребою національного відродження України, і навпаки, процеси відродження і державотворення вимагають своєрідного соціологічного супроводу.

Яскравим виявом цих тенденцій стає створення 1990 р. *Інституту соціології в системі Національної академії наук України.* Згодом засновано Українську соціологічну асоціацію (пізніше — Соціологічна асоціація України), яка забезпечує методичне консультування науково-дослідних робіт вітчизняних учених-соціологів. Із 1993 р. вона стає колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації.

Протягом років незалежності в Україні утворилися *висококваліфіковані центри соціологічних досліджень:*

- Інститут соціології НАН України, який плідно співпрацює з соціологічною службою Центру "Демократичні ініціативи" та службою СОЦИС-Геллап (Ukraine International);
- Український інститут соціальних досліджень ім. О.Яременка (раніше — Інститут проблем молоді);
- Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова;
- Київський міжнародний інститут соціології в Університеті "Києво-Могилянська Академія" тощо.

Нині українська соціологія перебуває в нелегкому *пошуку власної автентичності, розробляє свою методологічну базу, концептуальну схему та відповідний понятійно-категоріальний апарат; переосмислюється предмет її досліджень.*

Українська соціологічна школа сьогодні поволі набирає сил, набуває рис національної школи, що виявляється не так у проблематиці досліджень, як в акцентах на соціогуманітарні традиції української культури загалом. В.Степаненко вбачає принаймні *три головні напрями її розвитку на сучасній стадії:*

- клопітка *реконструкція власної перерваної протосоціологічної традиції;* повернення до нового життя праць українських соціологів, невідомих, призабутих чи заборонених;

- вивчення й пересаджування на рідний ґрунт *багатьох світових соціологічних традицій,* прищеплення ідей різноманітних шкіл і напрямів, здатність включатися у світовий полілог (тобто вже навіть не у діалог, а в багатоголосу дискусію довкола проблем, що цікавлять соціологів світу);

- максимальне використання *унікальних обставин перебування у "живій лабораторії"*, утвердження у розробці теорій та концепцій соціальних трансформацій у країнах, які утворилися на уламках колишнього Радянського Союзу, до яких належить сучасна Україна.

2.9. Біологічний напрямок у соціології

Біологічний напрямок в соціології (від грец. Bios - життя і-logos - вчення) виник в другій половині XIX ст. під впливом дарвінівської теорії біологічної еволюції.

Основоположником його є англійський соціолог Г.Спенсер (1820-1903), який виступав за впровадження в соціологію принципів еволюційної теорії.

Усередині даного напрямку виділяються дві школи - органічна і соціальний дарвінізм (соціал-дарвінізм). Представники органічної школи виходили з проведеної Г.Спенсером аналогії між біологічними і соціальними організмами, які, на його думку, подібні в процесах росту, диференціації та інтеграції частин, їх автономії, наявності розподільних і регулятивних систем і т.д. Представники соціального дарвінізму акцентували увагу на аналізі процесів розвитку і зміни, переносячи на суспільство принципи біологічної еволюції - природний відбір і боротьбу за існування.

Основним недоліком біологічного напрямку є натуралізм в тлумаченні соціальних явищ, зведення їх до явищ біологічним. Звідси відбувався спрощений погляд на функціонування суспільства і процеси, які в ньому відбуваються.

2.10. Біхевіоризм і необіхевіоризм

Біхевіоризм і необіхевіоризм (від англ. behaviour - поведінка) - напрям в соціології, представники якого виступили з пропозицією побудувати соціологію за зразком природничих наук, наполягали на необхідності вивчати "відкрите", тобто те, що можна безпосередньо споглядати, поведінку і відмовитися від досліджень внутрішніх психічних станів, так як їх зміст не може бути піддано прямій емпіричній перевірці (Б.Скіннер та ін.).

Для сучасного біхевіоризму в цілому характерний акцент на вивченні мікроявищ. Його прихильники прагнуть експериментально встановити механізми формування ціннісно-нормативних аспектів міжособистісної і групової поведінки. На їхню думку, поведінка людини або групи обумовлюється не соціальними інститутами, а системою психологічних "підкріплень", і, в кінцевому рахунку, психобіологічними особливостями людського організму. Тому численні спроби пояснити виникнення соціальних закономірностей з психологічних не змогли подолати властивого біхевіоризму спрощеного їх тлумачення.

2.11. Географічна школа

Географічна школа (від грец. Geographia - опис Землі) - один з напрямків в соціології, що абсолютизує значення географічного середовища (клімату, річок, флори і фауни, мінеральних багатств) в життя суспільства і наполягає на обумовленості суспільного буття географічними факторами. У сучасній соціології географічна школа представлена в "політичній географії" і геополітиці, де відстоюється ідея просторової обумовленості розвитку політичних структур, а також в школах соціальної географії, які аналізують вплив людської діяльності на ландшафт, вплив освоєння природи на розвиток між- і внутрішньогромадських зв'язків, на специфіку соціальної організації простору в місті тощо. З цього напрямку пізніше вирости соціогеографія, що досліджує соціальні групи в їх єдності з географічним середовищем, і соціальна екологія.

2.12. Розуміюча соціологія

Розуміюча соціологія в широкому сенсі - течія в сучасній західній філософії та методології громадських наук, що підкреслює специфіку соціального буття в порівнянні з явищами природи і виробляє на цій основі специфічний метод соціального пізнання - метод розуміння. Основоположником зазначеного напрямку є німецький філософ В. Дільтей (1833-1911). Розуміюча соціологія в вузькому сенсі - теоретико-методологічний напрям, що підкреслює важливість розуміння суб'єктивного сенсу дії, тобто сенсу, який вкладається в дію самим чинним індивідом, для пізнання соціального життя. Основоположником розуміючої соціології в цьому сенсі і автором самого терміна "розуміюча соціологія" є німецький соціолог М.Вебер (1864-1920). Більшою чи меншою мірою позиції даного напрямку поділяли Г. Зіммель, П.Сорокін, Ф.Знанецкій, У.Томас і

ін. В рамках цього напрямку розуміння виступає як джерело гіпотез, які повинні перевірятися за допомогою загальнонаукових методів.

2.13. Психологізм і соціологізм

Психологізм (від грец. Psyche - душа і logos - слово, вчення) - методологічна орієнтація, притаманна деяким напрямкам сучасної соціології і складається в прагненні пояснити соціальні явища і процеси на основі психологічних даних, звести соціологію до психології (Г.Тард, Г.Лебон, У.Мак-Дугалл та ін.).

Соціологізм - філософсько-методологічна позиція в соціології, побудована на тезі автономії суспільства по відношенню до інших видів реальності, як реальності, яка існує незалежно від індивідів, які є її складають. Соціологізм, з одного боку, визнає соціологію самостійною наукою, незалежною від біології і психології, з іншого - прагне розчинити останнє в ній (соціологічний експансіонізм). Положення соціологізму можна знайти в роботах французького соціолога Е.Дюркгейма (1858-1917) і його школи, польсько-австрійського соціолога Л.Гумпловича (1838-1909), австрійського філософа і соціолога О.Шпан (1878-1950) і ін.

2.14. Структурно-функціональний аналіз

Структурно-функціональний аналіз - панівний напрямок в американській соціології, вихідні передумови якого були закладені Е.Дюркгеймом, В.Парето та ін. Сучасні представники цього напрямку (Т.Парсонс, Р.Мертон та ін.) вбачають головну задачу соціології у вивченні механізмів і структур, що забезпечують стійкість соціальної системи. Для всіх видів даного напрямку характерний так званий нормативізм, тобто визнання обумовленості поведінки людини і соціальної організації нормативними приписами і цінностями, що розглядається в якості вищого рівня регуляції соціальних процесів.

Усередині структурно-функціонального аналізу розрізняють два основні підходи: структурний, що йде від аналізу різних структур до виявлення виконуваних ними функцій, і функціональний, коли постулюється певна сукупність функціональних вимог і потім виявляються різні структури, які здійснюють ці функції. У західній соціології структурно-функціональний аналіз отримав найбільшого поширення в таких областях, як соціологія політики, соціологія злочинності, соціологія сім'ї, вивчення соціальної стратифікації і д р.

2.15. Феноменологічна соціологія

Феноменологічна соціологія (від грец. Phainomenon - що є і logos - слово, вчення) - один із впливових теоретико-методологічних напрямків в соціології. Ідеї, які лягли в основу феноменологічної соціології, були сформульовані в працях філософів Е.Гуссерля, А.Бергсона і соціологів М.Вебера, Ч.Кулі, Дж.Міда і ін. Основоположником даного напрямку є австрійський філософ і соціолог А.Шюц (1899- 1959).

Головний предмет феноменологічної соціології - універсальні структури розуміння і інтерпретації людьми фактів і явищ, що виявляються в ході соціальних взаємодій, а також складаються в процесі інтерпретації суб'єктивно значимі образи соціокультурного світу.

Основна тема і проблеми, що вивчаються в рамках даного напрямку: прямі міжособистісні взаємодії; формування уявлень про особливості соціальних структур, в рамках яких взаємодіють люди; специфіка повсякденного сприйняття, мислення і діяльності; виявлення та опис типових мотивацій і особистісних типів в соціальних взаємодіях.

2.16. Позитивізм і неопозитивізм

Позитивізм (від лат. Positivus - позитивний) - напрям у західній громадській думці, представники якого прагнуть будувати систему соціологічного знання на основі

використання природничо-наукової методології. Позитивізм зароджується в середині XIX ст. у працях О.Конта (1798-1857) і його послідовників (Г.Спенсера, Е.Дюркгейма та ін.). Для першого етапу розвитку позитивізму характерний натуралістичний підхід до явищ суспільного життя, представлений органічною школою в соціології і соціальних дарвінізмом. Прихильники останнього (А.Кетле та ін.) намагалися пояснити суспільне життя і поведінку людини, поширюючи на них закономірності, які встановлені в фізичних науках і статистиці.

У 20-30-х роках XX ст., коли поширюється емпірична соціологія, починається сучасний етап еволюції цього напрямку - неопозитивізм.

Основними принципами неопозитивізму в соціології є такі:

1. соціальні явища підкоряються законам, спільним для всієї дійсності - природної і соціально-історичної (натуралізм);
2. методи соціального дослідження мають бути такими ж точними, суворими і об'єктивними, як методи природознавства (сциєнтизм);
3. "суб'єктивні аспекти" людської поведінки можна досліджувати тільки через "відкрите", тобто доступну для спостереження поведінку (біхевіоризм);
4. істинність наукових понять і тверджень повинна встановлюватися на основі емпіричних процедур дослідження (верифікація);
5. всі соціальні явища повинні бути описані і виражені кількісно (квантифікація);
6. соціологія як наука повинна бути вільна від ціннісних суджень і зв'язку з ідеологією (методологічний об'єктивізм).

2.17. Символічний інтеракціонізм

Символічний інтеракціонізм (від англ. interaction - взаємодія) - теоретико-методологічний напрям в сучасній західній соціології та соціальній психології, зосереджується переважно на аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Основоположником його вважається американський філософ, соціолог і соціальний психолог Дж. Мід (1863-1931).

У сучасному символічному інтеракціонізмі прийнято виділяти чиказьку (Г. Блумер, Т. Шибутані) і айовську (М.Кун, Т.Партленд) школи. Першою з них був засвоєний властивий Дж. Миду акцент на процесуальній стороні взаємодій, для другої характерний акцент на вивченні стабільних, "сталих" символічних структур.

Символічному інтеракціонізму властиво суб'єктивне бачення соціального процесу, бо, згідно з поглядами його представників, від вироблення і зміни соціальних значень, визначення і перевизначення ситуацій взаємодії їх учасниками залежить і зміна об'єктивного середовища діяльності. В результаті різні групи виробляють різні світи, які змінюються із зміною в ході взаємодії використовуваних ними значень. Дослідження прихильників символічного інтеракціонізму дали певні результати у вивченні структури і динаміки розвитку особистості, мікроструктури соціальних взаємодій, проблем соціалізації, соціального контролю тощо.

До символічного інтеракціонізму примикає так званий соціодраматичний підхід, прихильники якого (І.Гофман, Х.Данкен та ін.) пояснюють соціальне життя як реалізацію метафори "драма", аналізуючи взаємодію в таких термінах, як "актор", "маска", "сцена", "сценарій" і т. п.

Деякі дослідники прагнуть поєднати уявлення символічного інтеракціонізму про соціальне життя з ідеями феноменологічної соціології, яка при цьому розглядається як методологічно поглиблена розробка зазначених уявлень.

2.18. Формальна соціологія

Даний напрямок західної соціології користувалося найбільшим впливом у Німеччині в кінці XIX - початку XX ст. На протигагу соціологізму Д.Дюркгейма і еволюціонізму представники формальної соціології (Ф.Тьоніс, Г.Зіммель та ін.) вбачали завдання

соціології в аналізі, систематизації та класифікації стійких форм соціальної взаємодії, взятих в їх відстороненні від конкретно-історичного змісту і від їх особливостей, пов'язаних з локальними умовами простору і часу. Формальна соціологія зробила певний вплив на структурно-функціональний аналіз і символічний інтеракціонізм.

2.19. Франкфуртська школа

Франкфуртська школа - організаційно оформлена течія в неомарксизмі, що склалася в 30-х роках на базі очолюваного М.Хоркхаймером (1895-1973) Інституту соціальних досліджень у Франкфурті-на-Майні і навколо керованого ним "Журналу соціальних досліджень". Головні теоретики - Т.Адорно, Е.Фромм, Г.Маркузе, Ю.Хабермас. Наскрізні мотиви теорії Франкфуртської школи - проблематика відчуження, витлумачені в дусі гегельянства, і проблематика раціональності, висхідна до ідей М.Вебера. Основна соціально-філософська тема даної школи - тема "пізнього капіталізму" з характерною для нього "фашизоїдного" (незалежно від того, реалізувалася вона в фашистських режимах чи ні). Основна соціологічна і соціально-психологічна тема Франкфуртської школи - домінування "авторитарної особистості" з її антидемократичними методами керівництва і спроба за допомогою соціологічного дослідження проаналізувати відповідну людську реальність. Основна методологічна тема Франкфуртської школи - антипозитивізм, який прийняв саму крайню форму - заперечення всієї "традиційної" науки, яка розцінюється як основний інструмент капіталістичної експлуатації.

2.20. Французька соціологічна школа

Даний напрямок заснований Е.Дюркгеймом (1858-1917). Теоретичною основою цієї школи з'явився соціологізм Дюркгейма, який розвинув позитивістську позицію О.Конта. Ядро школи серед соціологів становили М.Мосс, С.Бугле, М. Хальб-вакс. Оскільки соціологія мислилася Дюркгеймом і його послідовниками як "система, корпус соціальних наук", до участі в школі були залучені відомі економісти, лінгвісти, правознавці, історики культури тощо. Як більш-менш єдиний напрямок Французька соціологічна школа проіснувала до початку Другої світової війни.

Розділ III. Основні концепції розвитку соціуму

3.1. Теорія історичного колообігу

Теорія історичного **колообігу** - це сукупність соціально-філософських і філософсько-історичних концепцій, ядро яких складають уявлення про те, що суспільство в цілому або його підсистеми (держава, культура) розвиваються не прогресивно, а циклічно, постійно повертаючись до вихідного стану, відчуваючи цикли відродження і занепаду.

Циклічне трактування історії, притаманне філософсько-історичній думці Стародавнього Китаю, Індії, змінилося уявленням про лінійність історичного процесу, яке притаманне іудаїстсько-християнській думці, хоча і в християнстві ідеї циклічності пробивали собі дорогу. У середньовічній філософії історії затверджуються циклічні концепції (Ібн Хальдун і ін.). У новий час просвітницька філософія історії, розвиваючи уявлення про лінійний прогрес суспільства і культури, нерідко зверталася до ідей, які ґрунтувалися на порівнянні фаз історичного розвитку суспільства з біологічними циклами (дитинством, юністю, старістю). Ідеї ці використовували А.Тюрго, Ж.Кондорсе, особливо італійський філософ Дж.Віко (1668-1744). Серед теоретиків історичного **колообігу** XVIII-XIX ст., поряд з оптимістичною лінією, існувала і песимістична, яка розкритикувала односторонньо лінійне трактування соціального і культурного прогресу і виступала проти ідеї історичної єдності людства (Ж. де Местр, М.Я.Данилевський та ін. представники теорії культурно-історичних типів).

У соціальній філософії XX ст. теорія історичного **колообігу** представлена в "морфології культур" О.Шпенглера (1880-1936), згідно з якою кожне суспільство

проходить цикл від культури до цивілізації, приреченої на вимирання, і в роботах англійського історика і соціолога А Тойнбі (1889-1975), який прагнув об'єднати уявлення про розмаїття культур з релігійно-філософською інтерпретацією всесвітньої історії. Деякі уявлення про циклову повторюваність окремих процесів у соціальній та культурній системах виражені в соціальній філософії П.Сорокіна, в концепції "циркуляції еліт" В.Парето та ін.

В цілому теорія історичного **колообігу** звернула увагу соціології на необхідність диференційованої типології культур і соціальних систем.

3.2. Теорія культурно-історичних типів

Теорія культурно-історичних типів - соціологічна концепція, яка підкреслює існування безлічі різних культур, своєрідність кожної з них і разом з тим заперечує єдність всесвітньо-історичного розвитку людства.

Один з перших варіантів даної теорії був розроблений російським соціологом М.Я.Данилевським (1822-1885), який виділив 13 культурних типів (єгипетський, китайський, асиро-вавілоно-фінікійський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, романо-германський, слов'янський, мексиканський і перуанський), кожен з яких об'єднується близькістю мови, свідомістю спільності своєї долі. Кожен тип проходить ряд фаз - від несвідомого періоду через державне становлення і розквіт цивілізації до занепаду. При цьому в різних культурних типах переважає той чи інший вид діяльності: релігійна діяльність - в єврейській культурі, культурна - в грецькій, політична діяльність - в римській. Слов'янський тип культури, за М.Я.Данилевським, об'єднує в собі різні види діяльності, будучи найбільш перспективним з точки зору всесвітньо-історичного процесу.

Інший варіант теорії культурно-історичних типів розвинений німецьким філософом О.Шпенглером (1880-1936), який виділив 8 культур: єгипетську, індійську, вавілонську, китайську, "аполлонівську", або греко-римську, "магічну", або візантійсько-арабську, "фаустовську", або західноєвропейську, і культуру майя. Кожна з них уподібнюється цілісного організму, який проходить у своєму житті ряд стадій і, вмираючи, перетворюється в цивілізацію. Тут також підкреслюються замкнутість, відособленість окремих культур; їх своєрідність перетворюється в автономність, заперечується їх взаємодія.

Найбільш розгорнутий і обґрунтований на історичному матеріалі варіант теорії культурно-історичних типів представлений в концепції англійського історика і соціолога А.Тойнбі (1889-1975), згідно з якою всесвітня історія являє собою сукупність історій окремих замкнутих цивілізацій (спочатку він виділив 21, пізніше - 13 цивілізацій). Кожна з них проходить стадії виникнення, розквіту, надлому і заходу, причому рушійною силою даного процесу є своєрідність поєднання історичних "викликів" і "відповідей", що даються творчими меншинами (елітою). Підкреслюючи замкнутість культур, Тойнбі фіксує духовний прогрес у розвитку релігії - від анімізму через універсальні, світові релігії до якоїсь єдиної релігії майбутнього. Заслуга теорії культурно-історичних типів - в критиці європоцентризму в філософії історії та соціології, в фіксації різноманіття шляхів культурного і соціального розвитку.

3.3. Теорії індустріального та постіндустріального суспільства

"Індустріальне суспільство" - термін для позначення суспільства з переважанням індустріального виробництва введений французьким соціалістом-утопістом А.Сен-Сімоном (1760-1825). Концепції індустріального суспільства в різних теоретичних аспектах розвивалися в працях О.Конта, Г.Спенсера, Е.Дюркгейма, Ф.Тьонніса, Т.Парсонса, Г. Веблена та ін.

Теорія індустріального суспільства стверджує, що в суспільстві із переважанням індустріального виробництва приватна власність перестає бути головним стимулом

економічного розвитку, як це було в епоху становлення капіталізму, і більше не є визначаючим елементом соціальної структури: власність перестає бути основою влади і поділу суспільства на соціальні шари.

Теорія постіндустріального суспільства, т.б. суспільства, наступного за індустріальним, характеризує дане суспільство як таке, для якого вже важливо не розвиток індустрії, а зростання виробництва інформації, сфери обслуговування і т. д. Вирішальне значення у такому суспільстві набувають наука, особливо інформатика, а також сфера послуг, які стають головною продуктивною силою і основою технічного і соціального прогресу.

3.4. Теорія модернізації

Теорія модернізації (від франц. Moderne - сучасний) - один із найбільш впливових напрямків у сучасній західній "соціології розвитку", який в значній мірі відтиснув концепції індустріального суспільства і конвергенції. Концентруючи увагу на проблемах країн, що розвиваються, перетворенні їх з традиційно аграрних в промислово розвинені, представники даної теорії пропонують розглядати в якості основної закономірності (механізму) соціально-економічного розвитку процес модернізації ("осучаснення") суспільства, змістом якого є зміна суспільних структур (економічних, соціальних відносин, політичної організації і культури), необхідний для ефективного функціонування сучасного виробництва.

3.5. Теорія соціальної дії

Теорія соціальної дії - поширена в західній соціології концепція, що претендує на статус загальносоціологічної. Її вихідні положення були сформульовані німецьким соціологом М.Вебером (1864-1920) і в подальшому отримали розвиток в працях Дж.Міда, Ф.Знанецкого та ін. Найбільш авторитетною серед різних версій теорії соціальної дії вважається концепція американського соціолога Т.Парсонса (1902-1979), що утворює фундамент структурно-функціональної теорії. Відправним пунктом для неї послужила схема елементарної соціальної дії, структурними компонентами якої є дійова особа, ситуація і умови, що включають в себе мету дії і нормативні приписи.

Для опису та аналізу структури дії Т.Парсонсом були сформульовані "Типові змінні дії", під якими маються на увазі п'ять основних видів ціннісних орієнтацій, що визначають дію індивіда в ситуаціях, що вимагають вибору:

1. "універсалізм-партикуляризм" означає, що індивід в своїй поведінці може підкорятися якомусь загальним правилом або ж керується специфічними моментами ситуації;

2. "досягнення-припис" має на увазі орієнтацію дійової особи на соціальні характеристики іншого індивіда (професія, статус) або на властиві йому якості (стать, вік і т. п.);

3. "ефективність-нейтральність" означає, що дія може бути орієнтована на задоволення безпосередніх, найближчих потреб або ж якихось далеких і важливих потреб;

4. "специфічність-дифузність" передбачає альтернативний вибір дійовою особою в якості об'єкта орієнтації специфічних або загальних характеристик ситуації;

5. "орієнтація на себе - орієнтація на колектив" означає можливість дії індивіда в своїх власних інтересах або з урахуванням потреб колективу. У концепції Т.Парсонса зазначені п'ять альтернатив дії аналізуються на чотирьох рівнях: суб'єкта дії, де вони постають як різні варіанти дії; особистості, де вони виступають як потреби-установки; соціальної системи, де вони розкриваються у формі рольових очікувань, і культурної системи, де вони розглядаються як нормативний зразок (цінність). Ця схема, на думку Т.Парсонса, дозволяє здійснити порівняльний аналіз різних типів громадських організацій, які можуть бути класифіковані з точки зору панівного ціннісного зразка.

Ключова роль в теорії соціальної дії відводиться поняттю "система дії". Під нею розуміється сукупність різних рівнів соціальної реальності, що об'єднуються в певне ціле за принципами інформаційно-кібернетичної моделі.

Все різноманіття людської діяльності розглядається як те, що складається з чотирьох взаємопов'язаних систем: культури, соціальної системи, особистості і організму. Середовище функціонування системи дії має два кордони - верхню і нижню. Нижню утворюють фізико-органічні явища природи і анатомо-фізіологічні процеси людського організму, верхня являє собою "граничну реальність", під якою розуміється сукупність значень і символів, що визначають ставлення людського суспільства до екзистенційних проблем - народженню, смерті, страждань і т. д.

Для нормального функціонування системи дії необхідно, щоб вона задовільно "вирішувала" чотири фундаментальних завдання: підтримання ціннісного зразка системи, інтеграції, досягнення мети і адаптації.

3.6. Теорія соціального обміну

Теорія соціального обміну - напрямок у сучасній західній громадській думки, представники якого розглядають обмін різними соціальними благами (в широкому сенсі слова) як фундаментальну основу суспільних відносин, на якій виростають різні структурні утворення - влада, статус, престиж та ін. Вихідними для даної концепції є, по-перше, допущення, що в поведінці людини переважає раціональне начало, що спонукає його прагнути до отримання певних "вигод" (таких як гроші, товари, послуги, престиж, повага, схвалення, успіх, дружба, любов і ін.); по-друге, трактування соціальної взаємодії як постійного обміну між людьми різними "вигодами".

У соціологічних версіях теорії соціального обміну "обмінні операції" розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а усі більш складні структурні утворення (соціальні інститути та організації) пояснюються як ті, що виростають з обмінних відносин. У західній соціології теорія соціального обміну і теорія соціальної дії взаємопов'язані і взаємозумовлені в своєму прагненні знайти перехідні ланки між мікро- і макрорівнями соціальної реальності, вивчити спостережувані і експериментально фіксовані фактори, що зумовлюють поведінку індивідів.

3.7. Теорія ролей

Теорія ролей - підхід до вивчення особистості, згідно з яким останнє описується за допомогою засвоєних і прийнятих нею або вимушено виконуваних соціальних функцій і зразків поведінки - ролей, що впливають з її соціального статусу в цій спільноті або соціальній групі. Основні положення даної теорії були сформульовані американським соціальним психологом Дж.Мідом (1863-1953) і антропологом Р.Лінтоном (1893-1953).

В рамках теорії ролей були експериментально виявлені наступні феномени: "рольовий конфлікт" - переживання суб'єктом неоднозначності або протиріччя рольових вимог з боку різних соціальних спільнот, членом яких він є; інтеграція і дезінтеграція рольової структури особистості - сліdstва гармонійності або конфліктності соціальних відносин.

3.8. Доктрина людських відносин

Доктрина людських відносин - одна із шкіл західної соціології організацій, що висуває в центр уваги особистісний та груповий фактор. Її заснували американські соціальні психологи Е.Мейо, Ф.Ротлісбергер та ін. у 20-30-х роках ХХ ст. в результаті досліджень і експериментів на підприємствах в Хоторні, недалеко від Чикаго.

Відповідно до даної доктрини організація є окремим випадком людської спільності. Відносини "людина-людина", "людина-група" вважаються в ній провідними; вони будуються на основі міжособистісної вибіркової індивідуального сприйняття і зв'язків,

взаємних прихильностей, загальних інтересів. Головний же регулятор - прийняті в групі норми поведінки, "шкала престижу", лідерство.

У подібній організації-громаді утворюються неформальні асоціації, коаліції працівників. Все це відповідає потребам індивіда - у спілкуванні, визнанні, приналежності. Звідси ж виробляється механізм соціально-психологічного контролю групи за кожним із своїх членів, для чого група використовує як позитивні санкції (задоволення названих потреб), так і негативні (осуд, остракізм),

Таке уявлення про соціальну організацію висуває і відповідні вимоги до управління. Воно повинно включатися в це людське середовище, впливаючи головним чином на мотиви, установки працівників, використовуючи механізм лідерства.

Поява доктрини людських відносин було реакцією на теорію наукового управління Ф.Тейлора, яка нівелювала специфіку людського фактора виробництва. У руслі цієї доктрини зародилися позитивні ідеї групової структури і динаміки, багато методів емпіричного дослідження.

Розділ IV. Основи соціологічного знання

4.1. Поняття особистості. Теорії особистості

1. У повсякденній і науковій мові дуже часто зустрічаються терміни "людина", "індивід", "індивідуальність", "особистість".

Індивід розуміється як окрема, конкретна людина, як одиничний представник людського роду і його "першоциглинка" (від лат. "Individ" - неподільний, кінцевий).

Індивідуальність можна визначити як сукупність рис, що відрізняють одного індивіда від іншого, причому відмінності проводяться на самих різних рівнях: біохімічному, нейрофізіологічному, психологічному, соціальному та ін.

Поняття "особистість" вводиться для підкреслення неприродної (соціальної) сутності індивіда, тобто акцент робиться на соціальному початку.

Поняття особистості використовується в соціології, в двох значеннях:

1. під особистістю розуміється нормативний тип людини, який відповідає вимогам суспільства, його ціннісно-нормативним стандартам;

2. друге визначення особистості розглядає його як члена соціальної групи, суспільства, колективу, організації, тобто за допомогою своєї діяльності, включеного в різні види соціальних систем. Особистість є об'єктом вивчення ряду гуманітарних наук, перш за все філософії, психології та соціології.

Філософія розглядає особистість з точки зору її становища в світі як суб'єкта діяльності, пізнання і творчості.

Психологія вивчає особистість як стійку цілісність психічних процесів, властивостей і відносин, темпераменту, характеру, здібностей, вольових якостей і т. д.

Соціологічний підхід виділяє в особистості соціально-типове.

2. Основна проблематика соціологічної теорії особистості пов'язана з процесом формування особистості та розвитку її потреб в нерозривному зв'язку з функціонуванням і розвитком соціальних спільнот, вивченням закономірного зв'язку особистості і суспільства, особистості і групи, регуляції і саморегуляції соціальної поведінки особистості. Тут сформульовані деякі найбільш загальні принципи підходу до вивчення особистості в соціології. Однак соціологія містить безліч теорій особистості, які відрізняються одна від одної кардинальними методологічними установками. Теорія особистості як суб'єкта і об'єкта діяльності і спілкування в марксистській соціології, рольова теорія особистості Ч.Кулі, Р.Дарендорфа, Р.Лінтона, Р.Мертонна, психоаналітичний підхід, поведінкова концепція Б.Скіннера, Дж.Хоманса та ін.

У марксистській теорії особистості головний акцент зміщений в сторону взаємодії особистості і суспільства. Особистість, з точки зору цього підходу, розглядається як цілісність соціальних якостей людини, певним чином реалізована в індивіді інтеграція соціальних відносин даного суспільства, продукт історичного розвитку, результат

включення індивіда в соціальну систему за допомогою активної предметної роботи і спілкування.

Якщо в марксистській соціології акцент робився на взаємодію особистості і суспільства, то в психоаналітичній соціології зроблена спроба логічно зв'язати біологічні початки і соціальні, звернувши увагу на енергетичну, чуттєво-аналітичну основу особистості як соціального суб'єкта. Виокремивши в структурі особистості три основних компоненти, З.Фрейд не вважає їх рівноцінними для її існування. Визначальну роль він відводить підсвідомому компоненту "Воно". "Воно" - це найбільший і глибинний шар людської особистості, те зерно, з якого виростає в процесі соціалізації "Я" і "Над-Я". Інакше кажучи, це будівельний матеріал особистості. "Я" - сфера свідомого, посередині між "Воно" і зовнішнім світом, в тому числі між природними і соціальними інститутами. "Я" сприймає несвідомі інстинкти і намагається реалізувати їх в прийнятній для конкретної ситуації формі. "Над-Я" - це місце існування моральних почуттів, які виконують роль внутрішнього "цензора", постійно контролює "Я".

Значним впливом в соціології особистості користується рольова теорія особистості. Основні положення цієї теорії були сформульовані Г.Кулі, Дж.Мідом, Р.Лінтоном, Т.Парсонсом, Р.Мертонем та ін.

3. Рольова теорія особистості описує її соціальну поведінку двома основними поняттями: "соціальний статус" і "соціальна роль". Соціальний статус визначає конкретне місце, яке займає індивід у даній соціальній системі.

Знаючи соціальний статус даної людини, її соціальні функції, люди очікують від неї того, що вона буде володіти певним набором якостей, здійснювати певний набір дій, які необхідні для виконання її функцій.

За визначенням Р.Лінтона, очікувана поведінка асоційована зі статусом, який має людина, називається соціальною роллю.

Соціальна роль є найважливішим засобом реалізації творчого потенціалу особистості. Саме виконання соціальної ролі для людини як суб'єкта представлено у вигляді певного обсягу знань, навичок, умінь, що виражають її інтереси та потреби.

Сукупність ролей, що впливають з кожного статусу, що належить цій людині, називається рольовим набором.

Кожна особистість має лише її властивий набір ролей. Унікальність поєднання соціальних ролей слід розглядати як один з аспектів індивідуальності особистості, її духовних властивостей і якостей.

Поведінкова концепція розглядає особистість як систему реакцій на різні стимули (Б.Скіннер, Дж. Хоманс та ін.). Окрему лінію у розвитку біхевіоризму представляє система поглядів Б. Скіннера, який висунув теорію оперантного біхевіоризму.

Відповідно до концепції класичного біхевіоризму Уотсона Скіннер досліджує поведінку організму. Грунтуючись на експериментальних дослідженнях і теоретичному аналізі поведінки тварин, Скіннер формулює положення про три види поведінки; безумовнорефлекторній, умовнорефлекторній і оперантній. Остання і становить специфіку навчання Б. Скіннера.

На основі аналізу поведінки Скіннер формулює свою теорію. Головним засобом формування нової поведінки виступає підкріплення. Вся процедура навчання у тварин одержала назву "послідовного наведення на потрібну реакцію".

Дані, отримані при вивченні поведінки тварин, Скіннер переносить на людську поведінку, що призводить до вкрай біологізаторського трактування людини.

При цьому ігнорується внутрішня пізнавальна діяльність, в результаті чого навчання як свідомий процес зникає. Мислення, пам'ять, мотиви і т. п. психічні процеси він описує в термінах реакції і підкріплення, а людини - як реактивна істота, що піддається впливам зовнішніх обставин.

Диспозиційна теорія дозволяє встановити зв'язки з соціологічною і соціально-психологічною поведінкою особистості.

Концепція диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості була сформульована відомим соціологом В.Ядовим. Ключовим поняттям виступає "диспозиція", або установка в найширшому її розумінні.

Диспозиції ділять на вищі і нижчі. Вищі регулюють загальну спрямованість поведінки. Нижчі - поведінка в певних сферах діяльності, спрямованості вчинків в типових ситуаціях.

Диспозиційна концепція дає можливість пояснити поведінку і діяльність індивіда в різних соціальних середовищах і соціальних системах.

4.2. Соціалізація особистості

Соціалізація - це процес засвоєння соціальних ролей і культурних норм, який починається в дитинстві і закінчується в глибокій старості. Кожна соціальна роль включає безліч культурних норм, правил і стереотипів поведінки. Протягом життя нам доводиться освоювати не одну, а безліч соціальних ролей, просуваючись по віковій і службовій драбині.

Поняття "соціалізація" пояснює те, яким чином людина з істоти біологічної перетворюється в істоту соціальну.

Розвиток людини не можна зрозуміти у відриві від сім'ї, соціальної групи і культури, до яких вона належить.

З перших же годин життя людини починається процес її соціалізації, в основі якого лежать зв'язки між індивідуумами і освоєння соціальних навичок. Частково цей процес залежить від вроджених механізмів і дозрівання нервової системи, однак перш за все він визначається тим досвідом, який людина отримує протягом життя.

За своїм змістом соціалізація - це двосторонній процес. З одного боку, він складається в передачі суспільством соціального історичного досвіду, символів, цінностей і норм, а з іншого - їх засвоєння індивідом, інтеріоризацію.

Головний сенс процесу соціалізації для особистості на її ранніх стадіях - пошук свого соціального місця. Основними опорними точками в цьому процесі є: 1) усвідомлення свого "Я"; 2) осмислення свого "Я".

Усвідомлення і осмислення свого "Я" - це два різних моменти в процесі здобуття самостійності особистості, формування "Я-образу".

Усвідомлення свого "Я" відбувається в ранньому дитинстві. Оволодіння прямоходінням і мовою, розвиток мислення та свідомості в ранньому дитинстві (від 2 до 5 років), придбання навичок складної діяльності (малювання, пізнання, праця), нарешті, навчання в школі в середньому і пізньому дитинстві - такі основні стадії в усвідомленні свого "Я".

Осмислення свого "Я" - це процес становлення ціннісного ядра особистості. Цей процес починається в середньому дитинстві і відбувається на основі постійної оцінки себе в порівнянні з "іншими людьми", такими ж, як "Я". В ході цього процесу формуються уявлення про добро і зло, мету і сенс життя і інші духовно-моральні та світоглядні установки.

У соціології виділяються два рівня соціалізації: рівень первинної соціалізації і рівень вторинної соціалізації. На кожному з цих рівнів діють різні агенти та інститути соціалізації.

Агенти соціалізації - це конкретні люди, відповідальні за передачу культурного досвіду. Інститути соціалізації - це установи, які впливають на процес соціалізації і направляють його.

Первинна соціалізація відбувається в сфері міжособистісних відносин в малих групах. В якості первинних агентів соціалізації виступає найближче оточення індивіда: батьки, близькі та далекі родичі, друзі сім'ї, однолітки, вчителі, лікарі і т. д.

Вторинна соціалізація відбувається на рівні великих соціальних груп і інститутів. Вторинні агенти - це формальні організації, офіційні установи: представники адміністрації школи, армії, держави і т.д.

Соціалізація проходить етапи, що збігаються з так званими життєвими циклами. Життєві цикли - це найважливіші віхи в біографії людини, які можуть розглядатися як якісні етапи становлення соціального "Я" - дошкільний період, навчання в школі, студентське життя, одруження (сімейне життя), служба в армії, вибір професії і працевлаштування (трудоий цикл), вихід на пенсію (пенсійний цикл). Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, придбанням нового соціального статусу, відмовою від колишніх звичок, оточення, зміною способу життя і т.д. Кожен етап життєвого циклу супроводжується двома взаємодоповнюючими один одного процесами: десоціалізації і ресоціалізації.

Десоціалізація - це процес відлучення від старих цінностей, норм, ролей і правил поведінки.

Ресоціалізація - процес навчання новим цінностям, нормам, ролям і правилам поведінки замість старих.

Механізм соціалізації через груповий досвід в рамках рольової концепції особистості розкриває теорія "дзеркального Я". Основоположник цієї теорії американський соціальний психолог Ч.Кулі поставив перед собою завдання дослідження процесу поступового розуміння особистістю відмінності свого "Я" від інших особистостей.

Позитивною стороною висунутої Ч.Кулі концепції соціалізації стало те, що він розглядав процес формування людського Я як результат соціальної взаємодії, відводячи соціальній групі вирішальну роль в соціалізації індивіда.

Однак він явно абсолютизував значення первинних груп на шкоду вторинних, тобто соціальних інститутів, які також грають значну роль в соціалізації індивіда.

Дж.Мід (1863-1931), подібно до свого попередника Ч.Кулі, надавав вирішальне значення в процесі соціалізації індивіда соціальній взаємодії, однак, на відміну від нього, Дж.Мід намагався глибше розкрити роль символів і жестів в процесі взаємодії.

4.3. Суспільство як соціокультурна система

Гранично широке поняття суспільства означає все людство з моменту його виникнення і до сучасного його стану, в такому гранично широкому розумінні воно (суспільство) є предметом дослідження лише для філософії, яка прагне розкрити найзагальніші моменти зародження, розвитку і функціонування людства.

А далі починається конкретизація цього поняття, поділу суспільства на складові його частини, наприклад: формації, регіони, країни, держави і т.д., сукупне населення яке також позначається поняттям "суспільство".

Саме в цьому масштабі розгляду з подальшим вичленовуванням дрібніших фрагментів громадської структури (класи, раси, шари, спільності, групи) суспільство як об'єкт дослідження включається в сферу соціологічного інтересу.

Отже, суспільство як соціологічна категорія - це цілісна організація, в рамках якої здійснюється спільне проживання людей, це своєрідний організм або система, що володіє своїми складовими елементами, просторовими і часовими межами свого існування.

Розглянемо основні принципи системного підходу до суспільства.

Прихильники системного підходу вважають, що не можна розглядати суспільство як просту суму індивідів, їх зв'язків, взаємодій і відносин, що суспільство - це не сумативна, а цілісна система.

Громадські взаємодії і відносини носять надіндивідуальний, надособистісний характер, т.б. суспільство - це деяка самостійна субстанція, яка по відношенню до індивідів є первинною. Кожен індивід, народжуючись, становить певну структуру зв'язків і відносин і в процесі соціалізації включається в неї.

З точки зору детерміністського підходу, найяскравіше він виражений в марксизмі, суспільство як цілісна система складається з наступних підсистем: економічної, соціальної, політичної та ідеологічної. Кожну з них, в свою чергу, можна розглядати як систему. Щоб відрізнити ці підсистеми від власне соціальної, їх називають

соціентальними. У стосунках між цими системами чільну роль грають причинно-наслідкові зв'язки.

На основі детерміністського підходу в марксистській соціології набуло поширення таке визначення суспільства. Суспільство - це історично сформована відносно стійка система зв'язків, взаємодій і відносин між людьми, яка ґрунтується на певному способі виробництва, розподілі, обміні та споживанні матеріальних і духовних благ, підтримувана силою політичних, моральних, духовних, соціальних інститутів, звичаїв, традицій, норм, соціальних, політичних інститутів і організацій.

Марксизм не є єдиним прихильником детермінізму. У вченні К.Маркса і його послідовників в найбільш яскравій формі виражені ідеї економічного детермінізму. Поряд з економічним детермінізмом існують школи і течії в соціології, які розвивали політичний і культурний детермінізм.

Політичний детермінізм у поясненні суспільного життя віддає пріоритет відносинам влади, авторитету, а прихильники культурного детермінізму стверджують пріоритетну роль в суспільстві культури.

Детерміністський підхід доповнюється в соціології функціоналістським. Функціоналізм інтерпретує суспільство як цілісну систему узгоджено діючих людей, стабільне існування і відтворення якої забезпечується необхідним набором функцій. Принципова відмінність детерміністського і функціоналістського підходів полягає не у виявленні функцій. Прихильники детерміністського підходу також виділяють функціональні елементи в структурі суспільства.

Детермінізм полягає у визнанні одну із функцій найбільш важливою, яка визначає всі інші. Функціоналізм вважає, що всі функції однаково важливі і тільки їх повнота набору (цілісність) і виконання кожної функції свого призначення є законом стабільності суспільства. Недооцінка і переоцінка будь-який з функцій загрожує негативними наслідками для суспільства.

Вихідним елементом будь-якого суспільства є людина, а точніше, певна кількість людей, об'єднаних родинними, господарськими, етнічними, релігійними, політичними та ментальними зв'язками.

Соціальна структура суспільства висловлює об'єктивний розподіл суспільства на спільності, класи, верстви, групи і т.д. Залежно від того, який елемент висувається в якості головного, структура суспільства може бути представлена як групова, класова, суспільнісна, стратифікаційна, інституційна, організаційна система тощо.

4.4. Види і функції соціальних інститутів

Соціальні інститути - це організовані об'єднання людей, які виконують певні соціально значимі функції, що забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконуваних членами своїх соціальних ролей, які задаються соціальними цінностями, нормами і зразками поведінки.

Кожен інститут виконує свою, характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як певних видів соціальної системи. Ці функції дуже різноманітні. Соціологи різних напрямків прагнули якось класифікувати їх, представити у вигляді певної впорядкованої системи.

Соціальні інститути відрізняються один від одного своїми функціональними якостями:

1. Економічно-соціальні інститути - власність, обмін, гроші, банки, господарські об'єднання різного типу - забезпечують всю сукупність виробництва і розподілу суспільного багатства, з'єднуючи, разом з тим, економічне життя з іншими сферами соціального життя;

2. Політичні інститути - держава, партії, профспілки й іншого роду громадські організації, що переслідують політичні цілі, спрямовані на встановлення і підтримання певної форми політичної влади. Їх сукупність становить політичну систему даного

суспільства. Політичні інститути забезпечують відтворення і стійке збереження ідеологічних цінностей, стабілізують домінуючі в суспільстві соціально-класові структури;

3. Соціокультурні і виховні інститути ставлять метою освоєння і наступне відтворення культурних і соціальних цінностей, включення індивідів у визначену субкультуру, а також соціалізацію індивідів соціокультурних стандартів поведінки і, нарешті, захист визначених цінностей і норм;

4. Нормативно-орієнтуючі - механізми морально-етичної орієнтації регуляції поведінки індивідів. Їх мета - надати поведінці й мотивації моральну аргументацію, етичну основу. Ці інститути затверджують у співтоваристві імперативні загальнолюдські цінності, спеціальні кодекси й етику поведінки;

5. Нормативно-санкціонуючі - суспільно-соціальну регуляцію поведінки на основі норм, правил і приписів, закріплених у юридичних і адміністративних актах. Обов'язковість норм забезпечується примусовою санкцією;

6. Церемоніально-символічні і ситуаційно конвенціональні інститути. Ці інститути засновані на більш-менш тривалому прийнятті конвенціональних (за договором) норм, їх офіційному і неофіційному закріпленні. Ці норми регулюють повсякденні контакти, різноманітні акти групової і міжгрупової поведінки. Вони визначають порядок і спосіб взаємної поведінки, регламентують методи передачі й обміну інформацією, вітання, звертання і т. д., регламент зборів, засідань, діяльність якихось об'єднань.

Основною змістовною функцією кожного конкретного соціального інституту, як зазначалося вище, є задоволення тих соціальних потреб, заради яких він сформувався і існує. Однак для здійснення цієї формули кожен інститут виконує стосовно своїх учасників функції, які забезпечують соціальні зв'язки і відносини людей, що прагнуть до задоволення потреб, в цьому плані слід назвати п'ять основних функцій:

1. Функція визначення, закріплення і відтворення зв'язків і відносин. Кожен інститут виробляє систему цінностей, норм і зразків поведінки, що закріплюють, стандартизують поведінку своїх членів, які роблять цю поведінку передбачуваною. В рамках даного інституту виробляється певний соціальний контроль, який забезпечує порядок і рамки, в яких повинні відбуватися діяльність, зв'язки і відносини кожного члена інституту;

2. З цією функцією тісно пов'язана регулятивна функція, яка полягає в тому, що соціальний інститут забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення цінностей, норм і зразків поведінки. Ця функція охоплює всіх членів суспільства. Яким би видом діяльності він не займався, в якій площині ні здійснювалися б зв'язки і відносини. Людина завжди стикається з інститутом, який регламентує її поведінку в цій області і сфері відносин;

3. Інтегративна функція включає в себе процеси згуртування, взаємозалежності і взаємовідповідальності членів соціальних груп, спільнот, що відбуваються під впливом інституціональних норм, правил, санкцій і систем ролей. Інтеграція в інституті супроводжується упорядкуванням системи взаємодій, збільшенням обсягу і частоти контактів;

4. Комунікативна функція здійснюється на основі особистої взаємодії та обміну інформацією. Комунікативні зв'язки членів інституту мають свою специфіку. Це формалізовані зв'язки, здійснювані через систему інституціоналізованих ролей. Інформація, вироблена в інституті, поширюється як усередині інституту з метою управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаєминах між інститутами;

5. Трансляюча функція проявляється в порядку соціального досвіду. Кожен інститут має певний механізм, що дозволяє індивідам соціалізуватися на основі засвоєння його цінностей, норм і зразків поведінки. Поряд з явними функціями соціальних інститутів існують приховані, латентні, функції. Це побічні, непрямі результати функціонування соціальних інститутів.

4.5. Поняття соціальної спільності і її різновиду. Етнічні спільності

1. Соціальна спільність - це таке об'єднання людей (природне або соціальне), яке характеризується загальними ознаками, більш-менш міцними соціальними зв'язками, загальним типом поведінки, світогляду і цілепокладання.

Усі спільності можна розділити на два найбільш широкі підкласи: масові та групові спільності.

Типовим зразком масових спільностей є учасники широких політичних або екологічних рухів (за мир, проти ядерної загрози, проти забруднення навколишнього середовища і т. д.), шанувальники естрадних зірок, вболівальники спортивних команд, члени аматорських асоціацій за інтересами (філателісти та т. д.).

Класичні праці, присвячені дослідженню масових спільностей, були написані Г.Тардом - "Натовп і публіка" і Г. Лебоном - "Про поведінку натовпу". Найбільш яскравою формою масових спільностей є натовп.

Г. Тард визначав натовп як безліч осіб, присутніх в один і той же час і в певному місці і об'єднаних почуттям, вірою і дією. Будь-який натовп, за Тардом, ірраціональний і легко піддається навіюванню. Критикувати його не можна, звертатися до розуму марно. Боротися з натовпом таким чином - це все одно, що боротися з циклопом. Він криком, виттям, тупанням заглушить всіх, хто не вміє йому догодити. Причому, чим більший натовп, тим нижче його раціональний рівень. Коротше кажучи, натовп робить з людини тварину, послаблюючи або знищуючи її індивідуальність.

Натовпу Г.Тард протиставляє інший вид масових спільностей - публіку. На відміну від натовпу, психічна єдність якої створюється фізичним контактом, публіка є духовною спільністю: індивіди фізично розосереджені, але духовно пов'язані один з одним. В основі цієї спільності лежить подібність думок. Якщо у натовпі особистість нівелюється, то в публіці вона отримує можливість самовираження. На думку Г.Тарда, публіка - продукт нового часу. Її витoki у світських салонах і клубах XVIII ст. Однак справжній розквіт публіки починається з появи газет, а пізніше - радіо і телебачення. Через засоби масової інформації і комунікації сотні мільйонів людей можуть брати активну участь в політичних та культурних подіях, висловлювати свою думку.

2. Чільне місце в суспільному житті займають етнічні спільності, які можуть бути представлені різними соціальними утвореннями: племям, народністю, нацією. Етнос - це історично сформована на певній території, стійка сукупність людей, що володіє загальними рисами і стабільними особливостями культури і психологічним складом, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомістю). Зовнішньою формою вираження етносу є етнонім - самоназва (росіяни, німці і т. д.).

Природною передумовою формування того чи іншого етносу є спільність території, оскільки саме вона створює умови для тісного спілкування і об'єднання людей.

Іншою важливою умовою формування етносу є спільність мови.

Найбільший вплив у етнічній спільності має єдність таких компонентів духовної культури, як цінності, норми і зразки поведінки, а також пов'язані з ними соціально-психологічні характеристики свідомості і поведінки людей.

4.6. Поняття соціальної групи. Види соціальних груп

Соціальна група - це найбільш загальне та спеціальне поняття соціології, що означає певну сукупність людей, що мають спільні природні і соціальні ознаки, об'єднаних спільними інтересами, цінностями, нормами і традиціями.

Соціальні групи на відміну від масових спільностей характеризуються: 1) стійкою взаємодією, яка сприяє міцності і стабільності їх існування в просторі і в часі; 2) відносно високим ступенем згуртованості; 3) чітко вираженою однорідністю складу, тобто наявністю ознак, притаманних усім індивідам, які входять в групу; 4) входженням в більш широкі спільності як структурних елементів.

У соціології існує безліч класифікацій соціальних груп за різними класифікаційними критеріями. Залежно від щільності, форми здійснення зв'язків і взаємодій складових їх членів, функціональної ролі розрізняють первинні і вторинні, малі і великі, формальні і неформальні, референтні і т.д. соціальні групи.

Найважливішу роль в соціальному житті і в житті кожного індивіда відіграють первинні соціальні групи.

Первинна група - соціальна спільнота, що вирізняється високим рівнем емоційної близькості і соціальної солідарності.

Характерними ознаками первинної соціальної групи є: 1) нечисленний склад; 2) просторова близькість членів; 3) тривалість існування; 4) спільність групових цінностей, норм і зразків поведінки; 5) добровільність вступу в групу; 6) неформальний контроль за поведінкою членів.

Вторинна соціальна група - соціальна спільність, соціальний зв'язок і взаємодія в якій носять знеособлений, утилітарний і функціональний характер. Первинна група завжди орієнтується на взаємозв'язку між її членами, в той час як вторинна група орієнтована на мету. У цих групах індивідуально неповторні риси особистості не мають особливого значення, а більше цінується вміння виконувати певні функції. Без сумніву, вторинна група може функціонувати і в умовах тісних емоційних зв'язків, дружніх відносин, але основним принципом її існування є виконання специфічних функцій, вона орієнтована на досягнення певної мети.

Залежно від наявності або відсутності офіційного соціально-юридичного статусу соціальні групи поділяються на формальні (офіційні) і неформальні. Перші являють собою таке об'єднання людей, яке будується на основі офіційних документів: юридичних норм, статутів, правил, службових інструкцій, розпоряджень і т.д. Члени офіційної групи націлені на виконання будь-якого виду діяльності і знаходяться в ієрархічно структурованій співвідповідності (наприклад, виробничий колектив, спортивна команда, військовий підрозділ, учнівський клас і т.д.).

Група, яка складається стихійно (неформальна) не має особливих документів, що регламентують її функціонування, але вона також складається на основі спільних інтересів і прагнень, що об'єднують людей в більш або менш стійкі утворення (дворовий колектив дітей, дружні компанії, об'єднання декласованих елементів або кримінальних структур). Як правило, поведінка членів таких груп регламентується особливими неписаними правилами.

Особливість формальних груп полягає в тому, що в них поряд з формальними можуть складатися і неформальні відносини, які в одних випадках підсилюють і взаємно доповнюють одні одних, а в інших - навпаки, суперечать і нівелюють одне одного.

Залежно від кількості членів і умов внутрішньогрупової взаємодії соціальні групи діляться на малі, середні та великі. До малих соціальних груп відносяться такі об'єднання людей, в яких всі члени знаходяться в безпосередньому контакті один з одним, як правило, вони нараховують від двох до кількох десятків людей.

До таких груп відносяться: родина, компанія друзів, сусідська спільність, шкільний клас, студентська група, спортивна команда, первинна виробнича осередок (бригада), первинна партійна організація, первинний військовий колектив (рота, взвод) і т.д. Мала група, таким чином, виступає як первинна організація людей.

Соціальні групи середніх масштабів являють собою порівняно стійкі спільності людей, що працюють на одному підприємстві, що є членами будь-яких громадських організацій або проживають на одній досить великій, але обмеженій території (мешканці міста, району, області).

Перший вид можна назвати виробничо-організаційними групами, другий - територіальними.

До великих соціальних груп відносять стійкі сукупності значної кількості людей, які вживають спільні заходи в соціально значущих ситуаціях і функціонують в масштабах

країни (держави) або їх об'єднань. До них можна віднести класи, соціальні верстви, професійні групи, етнічні об'єднання (народність, нація, раса) або демографічні об'єднання (групи чоловіків, жінок, молоді, пенсіонерів тощо).

Особливо різновидом соціальних груп є референтна група. Референтна група - це реальна чи уявна соціальна спільність, з якою індивіди співвідносять себе як з еталоном і на норми, думки, цінності та оцінки якої вони орієнтуються в своїй поведінці і самооцінці.

4.7. Соціальні організації

1. Соціальна організація - це цілісна функціонально-цільова система з властивою їй соціальною структурою, що формується на основі поділу праці, спеціалізації функцій і ієрархією взаємодії між індивідами, групами і структурними підрозділами, створена для задоволення соціальних потреб індивідів і суспільства і діюча в певному зовнішньому оточенні.

Найбільш часто розрізняють формальні і неформальні організації. Критерієм цього розмежування є ступінь формалізації існуючих у них зв'язків, взаємодій і відносин.

В основі формальної організації лежить розподіл праці, що виникає як результат необхідної спеціалізації. Поділ праці виступає у вигляді системи статусів - посад, кожна з яких наділена специфічними функціями таким чином, що всі функціональні завдання виявляються розподіленими між членами організації.

Формальна організація забезпечує проходження ділової інформації, необхідної для функціональної взаємодії. Вона включає в себе різні регулятори, що нормують і планують діяльність даної соціальної організації: норми і зразки службової поведінки, програми діяльності, принципи і норми винагороди.

В якості протизваги і компенсації недоліків формальних організацій виникають і функціонують неформальні організації. Неформальні організації є спонтанно сформованою системою соціальних зв'язків, взаємодій, норм міжособистісного і міжгрупового спілкування.

Неформальна організація як безпосередня спонтанна спільність людей, заснована на особистому виборі зв'язків та асоціацій між собою, передбачає особистісні неформалізовані службові відносини, вирішення організаційних завдань способами, відмінними від формальних приписів і т.д. У ній немає жорстокого закріплення безособових стандартів, які роблять організацію стійкою.

2. У соціологічній літературі існує досить багато підходів до побудови типології формальних організацій.

Проблема полягає у тому, щоб вибрати правильний критерій для класифікації різних організацій.

У цій іпостасі зазвичай беруть участь і місце організацій в системі суспільних відносин, виконуваних ними цілі і завдання.

У найзагальнішому вигляді можна виділити два класи організацій - адміністративні і громадські.

Першим притаманний, внутрішній адміністративний порядок, тоді як другі створюються заради задоволення політичних, соціальних, культурних, творчих та інших інтересів учасників. До другого типу відносяться різні політичні партії та добровільні громадські організації, творчі спілки, різного роду асоціації, що ставлять перед собою загальногуманістичні, загальнолюдські завдання (організації по боротьбі зі СНІДом, алкоголізмом, за охорону навколишнього середовища і т.п.).

Однак організації першого типу з огляду на їх особливу значущість для суспільства, а також їх безсумнівну відповідність моделі формально-раціональної організації можна поділити на ряд окремих типів, кожен з яких вирішує своє специфічне коло завдань.

1. Промислово-господарські організації, що включають організації з виробництва товарів і послуг, а також фінансові організації (банки, страхові компанії та ін.).

2. Адміністративно-управлінські організації, до яких відносяться органи державного управління різних рівнів, починаючи з районних і аж до республіканських і міжнародних. Сюди ж можна віднести і органи законодавчої влади.

3. Наукові та дослідні установи, завданням яких є виробництво наукових знань і нових технологій.

4. Заклади культури та дозвілля для обслуговування населення (кіно, театри, філармонії та ін.).

Звичайно, наведена класифікація є далеко не повною. Вона включає лише принципово важливі, що істотно розрізняються за своїми цілями і завданнями діяльності. Повна класифікація формальних організацій, існуючих в сучасному суспільстві, обчислюється декількома десятками найменувань.

4.8. Соціальні рухи

Соціальний рух - це масові колективні дії однієї або декількох соціальних груп, пов'язані із забезпеченням групових або суспільних інтересів, задоволенням потреб, як матеріальних, так і духовних, і спрямовані на соціальні зміни або опір їм в конфліктній протидії з іншими соціальними групами.

Під таке визначення підпадає широке коло соціальних рухів:

Політичні рухи. У тих випадках, коли масові дії спрямовані на завоювання, зміцнення або повалення політичної влади, існуючого політичного режиму, державних органів або виражаються у вимогах, зверненнях до держави і іншим владним органам, соціальні рухи набувають характеру рухів політичних. Цей тип рухів може класифікуватися виходячи зі складу основної маси учасників (селянські, пролетарські, феміністські і ін.); мотивації (релігійні, соціокультурні); цілей (руху опору, національно-визвольні і ін.); особливостей суб'єктивно прийнятої або об'єктивно склалася стратегії (революційні, реформістські і ін.); тактики дій (екстремістські, легалістський, громадянської непокорі і т.п.).

Експресивні рухи - більш-менш масові рухи людей, які відносно чітко розуміють непривабливість і порочність існуючої соціальної дійсності, але прагнуть модифікувати, змінити не її, а своє ставлення до неї.

Різноманітними проявами таких рухів є руху хіпі, рокерів, люберів та інших молодіжних груп, які прагнуть створити власну субкультуру і дистанціюватися від чужого, небажаного і зневаженого ними суспільства з його, відповідно до їхніх поглядів, антилюдською і репресивної культурою.

Революційні рухи - масові дії, спрямовані на глибоку і повну зміну існуючої соціальної дійсності, структури, функцій і змісту діяльності більшості або багатьох соціальних інститутів - держави, суду, системи освіти та ін.

Таким чином, революційні рухи прагнуть зруйнувати існуючу соціальну систему, повалити властивий їй соціальний порядок і структуру влади і встановити новий соціальний порядок, нову систему влади, які докорінно відрізняються від колишніх.

Реформістські рухи - масові політичні дії, орієнтовані не так на революційне повалення існуючих соціально-політичних порядків, а на зміну і вдосконалення існуючої системи за допомогою проведення різних реформ.

Опозиційні рухи - більш-менш масові дії, в яких беруть участь люди, які не задоволені тим, що соціальні зміни в суспільстві протікають надто швидко або, навпаки, занадто повільно і непослідовно.

Екологічні рухи - масові дії, спрямовані на трактування обумовленості людської діяльності не тільки економічними, соціальними і культурними, а й екологічними факторами, роль яких неухильно зростає в умовах загострення "екологічного дефіциту".

Молодіжні рухи - масові дії, в які включені молоді люди, які виступають за створення для них умов гідного життя, автономії, свободи вибору професії, місця проживання, способу і стилю життя.

Феміністські (жіночі) рухи - масові дії за рівність жінок у правах з чоловіками, за ефективну охорону материнства і дитинства. Початок виникнення цих рухів йде з епохи буржуазних революцій у Франції, Англії та США.

Національно-визвольні рухи - масові дії, спрямовані на повалення іноземного панування і завоювання національної незалежності, на реалізацію національно-етнічними спільнотами права на самовизначення, на створення незалежної національної держави.

Руху на захист миру являють собою масові дії проти небезпеки нових воєн, за зміцнення миру і дружби між народами.

4.9. Соціальна стратифікація, основні критерії виділення страт

Одним з варіантів структурування суспільства є виділення соціальних верств, або страт, чим, власне, і займається теорія стратифікації.

Стратифікація - (від лат. *Stratus* - шар) - розташування соціальних, шарів (груп) зверху вниз за ознакою нерівності у доходах, рівні освіти, обсязі влади, професійному престижі.

Кількість виділених шарів в різних теоріях різному, відрізняються і критерії їх виділення (найчастіше вказують на дохід, влада і престиж), але суть залишається незмінною - суспільство розглядається як своєрідний листковий пиріг, де є вищий, середній і нижчий прошарки, в кожному з яких можуть виділятися ще й свої прошарки (наприклад, вищий-вищий або нижчий-вищий класи і т.д.). У західній соціології виділяють кілька концепцій стратифікації.

Західнонімецький соціолог Р.Дарендорф запропонував в основу соціальної стратифікації покласти політичне поняття "авторитет", яке, на його думку, найбільш точно характеризує відносини влади і боротьбу між соціальними групами за владу. На основі цього підходу Р. Дарендорф представляє структуру суспільства, яка складається з керуючих і керованих.

Перших він, в свою чергу, ділить на управляючих власників і керуючих невластників, або бюрократів-менеджерів. Других він також поділяє на дві підгрупи: вищу, або робочу аристократію, і нижчу - низькокваліфікованих робітників. Між цими двома основними групами він поміщає так званий "новий середній клас". -

Американський соціолог У.Уорнер запропонував свою гіпотезу соціальної стратифікації. В якості визначальних ознак групи він ви ділив 4 параметри: дохід, престиж професії, освіта, етнічна приналежність. Таким чином він виділив 6 основних верств або, як він називав, "класів":

1. вищий-вищий клас включав багатих людей. Але головним критерієм їх виділення було "знатне походження";
2. в нижній вищий клас також входили люди високого достатку, але вони не були вихідцями з аристократичних сімей. Багато з них лише недавно розбагатіли, хизувалися цим і прагнули виставити напоказ свою розкішну одяг, коштовності і шикарні автомобілі;
3. вищий шар середнього класу складався з високоосвічених осіб, зайнятих інтелектуальною працею, і ділових людей, юристів, власників капіталу;
4. нижчий середній клас представляли, головним чином, канцелярські службовці та інші "білі комірці" (секретарі, банківські касири, діловоди);
5. вищий шар нижчого класу складали "сині комірці" - заводські робітники і інші працівники фізичної праці;
6. нарешті, нижчий шар нижчого класу включав найбідніших і знедолених членів суспільства.

Дослідження У.Уорнера переконливо показали, що раціонально або інтуїтивно люди усвідомлюють ієрархію суспільства, відчують основні параметри, що визначають становище людини у суспільстві, і здатні дати оцінку свого місця в ньому.

Інший же американський соціолог Б.Барбер провів стратифікацію за шістьма показниками: 1) престиж, професія, влада і могутність; 2) рівень доходу; 3) рівень освіти; 4) ступінь релігійності; 5) положення родичів; 6) етнічна приналежність.

Французький соціолог А.Турен вважає, що всі ці критерії вже застаріли, і пропонує визначати групи з доступу до інформації. Панівне становище, на його думку, займають ті люди, які мають доступ до найбільшої кількості інформації.

Виділяють, крім того, функціоналістську теорію стратифікації. Наприклад, К.Девіс і У.Мур стверджувати, що нормальне функціонування суспільства здійснюється як реалізація різних ролей і їх адекватне виконання. Ролі ж розрізняються за ступенем своєї соціальної важливості. Деякі з них більш важливі для системи, і виконувати їх складніше, що вимагає спеціальної підготовки і винагороди. В якійсь мірі ця теорія розвиває ідею поділу праці.

Відповідно до еволюційної теорії стратифікації, в міру ускладнення і розвитку культури настає така ситуація, при якій жоден із індивідів не може опанувати всіма аспектами соціальної діяльності, відбувається поділ праці і спеціалізація діяльності. Одні види діяльності виявляються більш важливими, які вимагають тривалої підготовки і відповідної винагороди, інші ж - менш важливі і тому більш масові, легко замінні.

Концепції стратифікації не постулюють соціальної рівності, навпаки, вони розглядають нерівність як природний стан суспільства, тому страти не тільки розрізняються за своїми критеріями, а й розміщуються в жорсткій системі підпорядкування одних верств іншим, привілейованого становища вищих і підлеглого положення нижчих.

4.10. Соціальна мобільність, її види та роль у житті суспільства

Мобільність - (від лат. Mobilis - рухливий) - в соціології переміщення людей з однієї групи, спільності, міста, країни і т.п. в інші групи.

У процесі свого життя людині весь час доводиться міняти свої статусно-рольові ознаки. Змінюється вік людини, її сімейний стан, здоров'я, місце проживання, професія, робота, рівень доходів і багато іншого, що визначає її місце у суспільстві, приналежність до того чи іншого шару.

Поняття соціальної мобільності було введено в науковий обіг П.Сорокіним в кінці 20-х рр. ХХ ст. Він дав визначення не тільки цього поняття, але і виділив два основних види соціальної мобільності: вертикальну і горизонтальну. Вертикальна мобільність передбачає перехід з одного соціального шару в іншій. Вона має два вектори: вгору і вниз, тому розрізняють висхідну і спадну (або позитивну і негативну) гілки соціальної мобільності. Вертикальна мобільність визначається поведінкою індивіда, проявом його творчих і ділових здібностей.

Крім того, вона може бути і результатом особливих соціальних процесів, коли піднімається або опускається престиж і популярність тих чи інших професій, посад, району проживання, громадської діяльності, руху або навіть класових привілеїв.

Горизонтальна мобільність передбачає зміну соціальних ознак в рамках одного шару або класу.

Надалі західні соціологи поняття соціальної мобільності стали пов'язувати саме з пересуванням з одного шару в інший, зі зміною їх стратифікаційної характеристики, яка може мати професійно економічну і політичну форми свого прояву.

Соціологи розрізняють також групову та індивідуальну мобільність.

Групова мобільність відбувається тоді, коли переміщення відбуваються колективно, змінюється статус тієї чи іншої страти. Групова мобільність має місце, перш за все, там, де відбуваються зміни самої системи стратифікації. Вона, як правило, пов'язана з великими соціальними перетвореннями в тому чи іншому суспільстві: соціальною революцією, науково-технічною революцією, громадянськими війнами, переворотами і реформами.

Індивідуальна мобільність означає соціальне переміщення конкретної людини. До факторів індивідуальної мобільності відносяться просування по службово-професійним сходам, пов'язаної з підвищенням кваліфікації, рівнем освіти, заняттям адміністративних посад, тобто того, що називається службовою кар'єрою. Індивідуальна мобільність може

бути також пов'язана з політичною і підприємницькою діяльністю, службою в армії, в церкві і інших державних інститутах. Одним з ефективних способів висхідній індивідуальної мобільності вважається вигідний шлюб.

Соціологи розрізняють також межпоколінну і внутрішньопоколінну мобільність.

Міжпоколінна мобільність передбачає, що діти досягають більш високої соціальної позиції або опускаються на нижчу сходинку, ніж їхні батьки. Внутрішньопоколінна мобільність означає зміну соціальної позиції одним і тим же індивідом поза порівнянням з його батьками. Феномен знаходження індивіда або соціальної групи на межі двох спільнот, як би між двома культурами, пов'язаний з соціальними переміщеннями, називається маргінальність (від лат *merginelis* - знаходиться на краю, на кордоні).

Під швидкістю мобільності П.Сорокін розумів число страт, які проходив індивід за певну одиницю часу.

Наприклад, одна людина за п'ять років після закінчення вузу ставав директором великого заводу, а інша - тільки майстром цеху. Ясно, що швидкість соціального пересування у першого значно вище, ніж у іншої. Те ж саме можна сказати і про рух вниз, переміщенні з високого соціального становища (нешасний випадок, розорення, втрата здоров'я тощо) у більш низькі шари соціальної стратифікації, аж до опускання на "дно" суспільства.

Під інтенсивністю соціальної мобільності розуміється число індивідів, втягнутих у соціальне переміщення. Загальна кількість індивідів, втягнутих у процес соціальної мобільності, визначається поняттям "абсолютної інтенсивності", а їх частка по відношенню до загальної чисельності людей, що складають той чи інший шар, визначається поняттям "відносної інтенсивності" соціальної мобільності.

З'єднання показників швидкості і інтенсивності визначається поняттям "сукупний індекс мобільності", за допомогою якого можна порівнювати явища мобільності, що відбуваються в різних суспільствах.

Таким чином, поняття соціальної мобільності виявляється важливим інструментом аналізу динаміки суспільства, зміни його соціальних параметрів.

4.11. Поняття та ознаки соціальної дії

Досить істотний внесок в розуміння і тлумачення соціальної дії вніс М.Вебер. У його розумінні дія стає соціальною в повному розумінні цього слова тільки тоді, коли вона:

1. є осмисленою, тобто направлена на досягнення ясно усвідомлюваних самим індивідом цілей;
2. свідомо мотивованою, а в якості мотиву виступає "якась смислова єдність, що видається дійовій особі або спостерігачу гідною причиною для певної дії";
3. соціально осмисленою і соціально орієнтованою на взаємодію з іншими людьми.

Надаючи першорядного значення у розвитку суспільства саме суспільному вчинкові, М.Вебер вважає навіть за необхідне дати специфічне поняття соціології як науки про самі дії. "Соціологія, - пише він, - є наука, яка прагне зрозуміти соціальну дію і тим самим пояснити її процес і вплив".

Згідно з Вебером, соціальна дія, що займає центральне місце в змісті соціології як науки, може бути розцінена за чотирма типами:

1. цілераціональна дія - така поведінка, яке орієнтована на досягнення раціонально обраної мети, в якій раціонально розглядається ставлення засобів до цілей і побічних результатів дії і, нарешті, раціонально осмислене відношення різних цілей одна до одної, причому критерієм раціональності є успішність дії;
2. ціннісно-раціональна дія - така орієнтація поведінки, спрямованість якої заснована на особистих переконаннях індивіда про борг, гідність, совість, красу або будь-яких інших цінностях, що розуміються як самоцінності певного вчинку, взятого як такого, і незалежно від успіху;

3. традиційна дія, заснована на тривалій звичці і здійснюється індивідами, як правило, без осмислення;

4. афективна дія викликається афектами і почуттями індивіда і не є раціонально осмисленою, більш того, часто опиняється на кордоні або навіть за межами того, що можна назвати осмисленим або усвідомлено орієнтованим.

Два останніх типа дії, по суті, не є соціальними в строгому сенсі слова, оскільки у них немає усвідомленого сенсу, покладеного в основу дії. Тільки цілераціональні і ціннісно-раціональні дії можуть у повному розумінні соціальні дії мати визначальне значення у розвитку суспільства і людини. Причому основною тенденцією розвитку історичного процесу, вважає М. Вебер, є поступове, але неухильне витіснення ціннісно-раціональної поведінки цілераціональною, оскільки сучасна людина вірить не в цінності, а в успіх.

Раціоналізація усіх сфер діяльності виступає, за Вебером, як доля західної цивілізації, де раціоналізуються все: і спосіб ведення господарства, і здійснення політики, і сфера науки, освіти, культури, і навіть мислення людей, їх спосіб відчуження, міжособистісні відносини, їх спосіб життя в цілому.

Соціологічне розуміння і тлумачення соціальної дії значно поглиблено і збагачене відомим американським соціологом Т.Парсонсом, особливо в його працях "Структура соціальної дії" і "До загальної теорії дії".

Відповідно до цієї концепції, соціальна дія складається із структур і процесів, за допомогою яких індивід або група формує значущі інтенції (спрямованості свідомості на будь-які предмети) і більш-менш успішно застосовує їх до конкретної ситуації. На основі багаторічних роздумів і узагальнення численних фактів реальних соціальних дій і їх систем Т.Парсонс розробив загальну модель дії, названу їм "одиничним актом". Ця модель включає в себе:

1. дійова особа (actor) - людина, що володіє прагненням діяти, має певну мету і здатну зрозуміти і описати способи їх досягнення;

2. ситуаційне оточення, що включає в себе змінювані і незмінні фактори оточення, по відношенню до яких спрямована дія і від яких вона залежить. Ситуаційне оточення складається з певного набору соціальних, культурних та фізичних факторів, які в своїй сукупності роблять можливим існування певної дії і обмежують простір вибору індивідом способів дії.

Однак реальна соціальна дія за своїм змістом і змістом багатша аналітично виділеної абстрактної моделі.

Вона створює соціальну солідарність, накладає обмеження, підтримує зв'язність акторів і тим самим виконує функцію інтеграції.

Соціологи, які досліджують проблематику соціальної дії, істотно збагачують розуміння даного соціального феномена, звертаючи увагу на ті чи інші його системи і межі. Але соціальна дія знаходиться в процесі постійного збагачення і розвитку. Тому і соціологічне знання про нього збагачується і поглиблюється.

4.12. Теорії соціальної взаємодії. Девіація

Соціальна взаємодія - це процес взаємного впливу людей на свідомість і поведінку один одного, в ході якого відбувається взаємне узгодження дії, завдяки чому стає можливою нормальна діяльність соціальної групи (організації). Соціальна взаємодія складається з окремих актів, які називаються соціальними процесами, і включає статуси (коло прав та обов'язків), ролі, соціальні відносини, символи і значення.

У соціології прийнято спеціальний термін, що позначає соціальну взаємодію, - інтеракція.

Специфічна риса взаємодії, яка відрізняє його від просто дії, це обмін.

Джордж Хоманс у своїй теорії соціального обміну, описуючи соціальну поведінку як універсальний обмін, формулює чотири принципи міжіндивідуальної взаємодії.

Перший з них свідчить: чим частіше і більше винагороджується певний тип поведінки, тим охочіше і частіше він повторюється індивідами - будь це у бізнесі, спорті або рибної ловлі.

Згідно з другим принципом, якщо винагорода за певні типи поведінки залежить від якихось умов, людина прагне відтворити ці умови.

Відповідно до третього принципу, коли винагорода за певну поведінку велика, людина готова затратити більше зусиль заради її отримання.

І, нарешті, четвертий принцип стверджує, що, коли потреби людини близькі до насичення, вона меншою мірою готова докладати зусиль для їх задоволення.

Таким чином, у даній концепції соціальна взаємодія індивідів постає як система обмінів поведінковими актами, зумовленими способами врівноваження винагород і витрат.

Така система дійсно нерідко реалізується у взаємодіях людей один з одним, зокрема, в області бізнесу. Але в цілому поведінка людей більш багатогранна, ніж передбачає теорія обміну. Значний внесок у соціологічне вивчення соціальної взаємодії внесла теорія символічного інтеракціонізму, розвинена головним чином в працях американських соціологів Ч.Кулі і Дж.Міда.

Кулі запропонував специфічний термін "дзеркальне Я", згідно з яким у процесі поведінки, особливо у взаємодії з іншими, люди дивляться на себе як би з боку, очима іншої людини, тобто "Дивляться на себе в дзеркало".

У поведінкових актах люди служать один одному своєрідними дзеркалами, тому наше уявлення про себе багато в чому залежить від наших відносин з іншими індивідами.

Дж.Мід просунув продовжив поведінковий аналіз соціальної взаємодії Ч.Кулі значно далі. Він заперечував, що поведінка людей - це пасивна реакція на винагороду і покарання, і розглядав людські вчинки як соціальну поведінку, засновану на комунікації.

За його твердженням, людина реагує не тільки на вчинки інших людей, але і на їх наміри. Вона розгадує значення вчинку іншої людини перш, ніж відповісти на нього. Але щоб зробити це, каже Дж.Мід, необхідно поставити себе на місце співрозмовника або партнера, "прийняти роль іншого". Коли ж ми надаємо значення чомусь, воно стає символом, тобто поняття, оцінка, дія або предмет в нашій взаємодії з іншими людьми символізують або виражають зміст іншої дії, іншого предмета або поняття.

Серйозну увагу соціологічному аналізу соціальної поведінки як процесу соціальної взаємодії приділяють П.Сорокін, Т.Парсонс, Р.Мертон, Р.Дарендорф та інші відомі соціологи.

Девіантна поведінка визначається відповідністю або невідповідністю тих чи інших вчинків соціальним нормам і очікуванням. Однак критерії визначення поведінки як девіантної неоднозначні і часто викликають розбіжності і суперечки. Можна розрізнити такі основні види девіантної поведінки:

1. Деструктивна поведінка, що заподіює шкоду тільки самій особистості і не відповідає загальноприйнятим соціально-моральним нормам, - накопичення, конформізм, мазохізм тощо;

2. Асоціальна поведінка, що заподіює шкоду особистості і соціальним спільнотам (сім'я, компанія друзів, сусіди тощо) і виявляється в алкоголізмі, наркоманії, самогубстві тощо;

3. Делінквентна поведінка, що представляє собою порушення як моральних, так і правових норм і виражається у грабіжках, вбивствах та інших злочинах.

Девіантна поведінка може виражатися в формі, вчинку (вдарити людину по обличчю), діяльності (постійне заняття проституцією або вимаганням); способу життя (злочинний спосіб життя організатора мафіозної групи, грабіжницької зграї, спільноти фальшивомонетників і т.п.).

У соціології велике значення надається не тільки визначенню девіації як антинормативної поведінки і виявленню її основних видів і форм, а й з'ясування причин девіантних вчинків.

4.13. Соціальний контроль

Соціальний контроль являє собою спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її компонентів (індивідів, груп, спільнот) за допомогою нормативного регулювання. Він включає в себе сукупність норм і цінностей, які мають по відношенню до індивіда примусову силу, а також санкцій, що застосовуються з метою здійснення цих норм і цінностей.

Санкції соціального контролю поділяються на формальні, офіційно визначені суспільством або організацією (підвищення або пониження посадового статусу, нагорода, покарання тощо), і неформальні, які здійснюються людьми в процесі міжособистісної взаємодії (схвалення, обурення і ін.).

Вони також діляться на позитивні, за допомогою яких суспільство або група стимулює індивіда за правильну, що відповідає прийнятим нормам поведінку (суспільне визнання заслуг, преміювання, присвоєння почесного звання і т.п.), і негативні (громадський осуд, штраф, осуд, ізоляція та ін.), що застосовуються до осіб, які порушують чинні у суспільстві (групі) норми.

Важливою складовою частиною багатосторонньої системи соціального контролю, поряд з соціальними нормами, звичаями, традиціями, є методи соціального контролю. Видатний американський соціолог Т.Пірсон проаналізував три методи соціального контролю. Вони такі:

1. Ізоляція застосовується з метою відлучення особи, яка порушила соціальну норму (девіанта), від інших індивідів, але не передбачає процесу його реабілітації. Саме такий метод застосовується в тюрмах по відношенню до закоренілих злочинців;

2. Відокремлення передбачає обмеження контактів девіанта з іншими людьми, проте не повну його ізоляцію від суспільства. Це дозволяє девіантам повернутися у суспільство, коли вони готові і здатні дотримуватися його норм. Цей метод застосовується, зокрема, в тих випадках, коли людину поміщають в психіатричну лікарню на обмежений термін;

3. Реабілітація, підготовка девіанта до повернення у нормальне життя і виконувати свої звичайні ролі у суспільстві. У багатьох тюрмах, психіатричних клініках є програми реабілітації, а соціальні працівники, співпрацюючи з органами соціального забезпечення, благодійними та іншими фондами, здійснюють реабілітацію девіантів, які не є злочинцями.

У системі соціального контролю специфічну роль відіграють спеціально створені для здійснення санкції щодо порушників норм, в першу чергу правових, соціальні інститути, покликані здійснювати правосуддя. До них відносяться кримінальне право, міліція (поліція), суди, прокуратура, в'язниці.

Кримінальне право (як соціальний інститут) являє собою сукупність принципів і норм, що встановлюють кримінальну відповідальність, способи і міру застосування покарань за вчинення злочину.

У системі соціального контролю важливе місце належить соціальному інституту, покликаному стояти на сторожі правопорядку - міліції (поліції).

Наступний інститут соціального контролю - це суд, який повинен розглянути справу і винести своє рішення.

До числа соціальних інститутів, покликаних застосовувати певні санкції до правопорушників, відносяться і в'язниці. В'язниця - це спеціалізована установа, в якій відбувають покарання особи, засуджені за свої злочини до позбавлення волі.

В ідеалі сучасна в'язниця покликана не тільки ізолювати засудженого, а тим більше рецидивіста (тобто особа, яка повторно скоїла злочин) від суспільства, а й здійснювати

його ресоціалізацію, застосовувати спроби перевиховати, пересоціалізувати особистість злочинця так, щоб він зміг пристосуватися до діючих в суспільстві нормам.

4.14. Соціальний конфлікт

Проблематика конфлікту розробляється в соціології як на макрорівні (в контексті великомасштабних теоретичних побудов, покликаних пояснити глобальні соціокультурні зміни у суспільстві), так і на мікрорівні (для вирішення прикладних завдань щодо пом'якшення конфліктних ситуацій у практиці організацій сучасного менеджменту, у дипломатії, в юриспруденції, комерційної діяльності та ін., де спостерігається безпосереднє зіткнення інтересів протидіючих сторін).

Соціологія виходить з того, що конфлікт є природне явище суспільного життя, на яке не можна закривати очі або намагатися заперечувати його наявність.

До числа великих теоретиків конфлікту відносять К.Маркса, Г.Спенсера, Г. Зіммеля, П.Сорокіна, Л.Козера, Р.Дарендорфа, Н.Смелсера, К.Боулдинга тощо.

Найважливіше значення для соціологічного аналізу конфліктних взаємодій має виокремлення їх основних типів.

Конфлікти підрозділяються на структурні і неструктурні. Перші з них виступають як незмінний фактор перетворення соціальних об'єктів. Наприклад, коли мова йде про: історичні епохи цивілізаційного розвитку суспільства (аграрна, індустріальна, постіндустріальна), соціальні системи (феодалізм, капіталізм, соціалізм тощо), їх політичних оформленнях (олігархія, тоталітаризм, демократія і тощо), і різних соціальних спільнотах (етнос, нація, соціальна верства, територіальна, релігійна або субкультурна спільність тощо).

Другий тип конфліктів - неструктурних - носить найчастіше характер подій випадкових або суб'єктивно обумовлених, не пов'язаних із закономірностями функціонування і розвитку відповідних соціальних систем.

Вони, як правило, є наслідком недосконалості функціонування окремих структур або особистостей, які мають владу, з ускладнень у взаєминах між різними індивідами, їх соціальними групами і спільнотами.

Залежно від переважання тих чи інших чинників у виникненні конфліктів їх поділяють на економічні, політичні, культурні, релігійні, етнонаціональні, побутові тощо.

Залежно від суб'єктів конфліктної взаємодії конфлікти підрозділяються на кілька основних типів: внутрішньоособистісні, міжособистісні, між особистістю і групою, внутрішньо групові, міжгрупові, міждержавні, державні і глобальні. За своєю роллю у розвитку соціальних систем розрізняють конфлікти конструктивні і деструктивні.

Велика увага в сучасній конфліктології надається оволодінню методами вирішення конфліктів. Вони дуже різні, кожен з них застосовується з урахуванням особливостей тієї чи іншої організації, умов її функціонування, взаємодії з суперниками тощо.

Група методів вирішення конфліктів, які активно пропагуються Д.Карнегі, М.Месконсом і іншими відомими фахівцями з менеджменту, включає в себе ухилення від конфліктної взаємодії, виняток соціальної демонстрації, коли один з партнерів прагне всіляко продемонструвати свої успіхи, гідності тощо, принижуючи тим самим іншого, підштовхуючи його до протистояння.

Одним із часто вживаних методів вирішення конфліктів є примус, яке в разі загострення міжетнічних і міждержавних протиріч обертається застосуванням збройної сили, військовими діями.

Одним з конструктивних способів вирішення міжетнічних конфліктів є так зване "правило спільного вирішення проблеми", дотримуючись яке, суперники не прагнуть досягти своєї мети за рахунок інших, а намагаються знайти найкращий варіант спільного, взаємовигідного вирішення конфліктної ситуації.

Широко поширений і часто застосовується специфічний спосіб вирішення конфліктів, званий компромісом, коли досягається угода шляхом взаємних поступок. В такому

випадку зводиться до мінімуму недоброзичливість і виникає можливість погасити конфлікт до задоволення обох сторін.

У вирішенні конфліктів, особливо що виникають між різними організаціями, групами, націями, країнами, дуже важливе місце займають переговори, в ході яких потрібно шукати взаємну вигоду на основі взаємоприйняттого використання існуючих відмінностей і розбіжностей.

У міжгрупових і міждержавних конфліктах досить часто дає позитивний ефект такий спосіб вирішення конфліктної ситуації, коли конкуренти звертаються до третьої сторони, що не бере участі в конфлікті безпосередньо, з метою припинення протистояння і налагодження співпраці. Посередницькі функції у конфлікті можуть виконувати як окремі особи, так і будь-які організації, уряди. Прикладом здійснення таких функцій може служити роль місії ОБСЄ в чеченському конфлікті або діяльність посередників у югославському конфлікті, у події в Албанії тощо.

Одним із поширених в західних країнах способів вирішення міжгрупових конфліктів є застосування арбітражу.

Останній являє собою певний набір процедур примирливого характеру, здійснюваних насамперед офіційно уповноваженими установами або організаціями, наприклад, судів по трудових спорах.

Існують і інші способи вирішення конфліктів. Уникнути їх у нашому житті неможливо. Але слід знати, якими способами можна перевести їх енергію з деструктивною сутички протилежних інтересів в конструктивне русло, як вирішити їх з користю для справи.

4.15. Соціальні комунікації

Комунікація - це процес інформаційної взаємодії суб'єктів у суспільстві. Змістом цього процесу є виробництво, обмін, кодування і декодування, споживання і використання інформації в масштабах від міжособистісного до глобального.

Комунікація реалізується в найрізноманітніших сферах і на різних рівнях соціальних відносин і традиційно вивчається такими науками як соціологія, соціальна психологія, лінгвістика, теорія журналістики, антропологія і інших наук.

Як правило, комунікація розглядається на чотирьох рівнях: міжособистісному, рівні групи, організації і масовому рівні.

Міжособистісна комунікація вивчає взаємодію двох і більше людей, що складається в обміні інформацією пізнавального або афективно-оціночного характеру.

Внутрішньогрупова комунікація охоплює проблеми інформаційної взаємодії в малих групах. Організаційна комунікація переважно вивчає інформаційні процеси в великих інтегрованих мережах, що виникають в процесі формальної та неформальної взаємодії індивідів і груп в організаціях.

Масова комунікація вивчає процес поширення інформації за допомогою технічних засобів великою кількістю просторово розосереджених людей (масової аудиторії). У рамках соціології особливе значення мають масова і організаційна комунікації. Розглянемо докладніше масову комунікацію.

Масова комунікація є взаємодія соціальних суб'єктів, що здійснюється за допомогою обміну масовою інформацією.

Оскільки масова інформація стала широко вироблятися, поширюватися і споживатися тільки в ХХ ст., коли виникли і стали невід'ємною частиною сучасного суспільства такі технічні засоби, як радіо, телебачення, телефон, телекс, кабельні та комп'ютерні мережі, сьогодні все тісніше взаємопов'язані у глобальні цифрові багатofункціональні мережі (які отримали загальну назву мас-медіа), оскільки масову комунікацію можна розглядати як один з найбільш важливих і складних феноменів нашого часу.

Втім, постійно зростаюча роль МК у сучасному суспільстві обумовлена не тільки бурхливим розвитком техніки і технології, а й зростанням ролі мас в соціальному процесі,

а також ролі самої інформації, без обміну якої неможливий розвиток все більш ускладнюється і все більш взаємозалежного світу.

Можна виділити кілька сучасних теорій масової комунікації, по-різному інтерпретують ЗМІ і їх роль в суспільстві.

Наприклад, з точки зору теорії масового суспільства ЗМІ, інтегровані в інститути влади, допомагають публіці адаптуватися до своєї долі, відволіктися від проблем і відновити душевну рівновагу. Це в свою чергу забезпечує централізований контроль владних структур над масами і стабільність суспільства в цілому.

Марксистська теорія розглядала ЗМІ як засіб духовного виробництва, яке монополізовано панівним класом і служить його інтересам.

Західна політико-економічна теорія фіксує увагу на механізмах розподілу власності і дії ринкових сил в сфері масової комунікації.

Культурологічний підхід шукає пояснення тому, яким чином масова культура, використовуючи ЗМІ, впливає на інтеграцію девіантних опозиційних елементів в загальний соціальний контекст.

Структурно-функціональна теорія розглядає мас-медіа як засіб взаємозв'язку різних соціальних підсистем, задоволення їх потреб, причому їх роль змінюється в залежності від рівня підсистем, які вони обслуговують.

Глобалізація масової комунікації на основі бурхливого розвитку комунікаційних технологій поступово призводить до інтеграції теорій МК.

Дослідження МК стають все більш міждисциплінарними і міжнародними за своїм характером.

4.16. Громадська думка як інститут громадянського суспільства

Термін "громадська думка" виник в Англії наприкінці ХУІІІ ст. і поступово придбав загальнонауковий характер.

Громадська думка - специфічний вияв суспільної свідомості, складне духовне утворення, що виражається в оцінках (як у вербальній, так і у невербальній формі) і характеризує явне або приховане ставлення до актуальних проблем дійсності, властиве окремим групам, соціальним спільнотам або суспільству в цілому.

В ході розвитку громадської думки проходить стадії виникнення, формування і функціонування. Вона може формуватися як стихійно, так і свідомо.

Основні способи (методи) формування громадської думки - навіювання, переконання, наслідування тощо.

Основні засоби (канали) її формування - засоби масової інформації, усна пропаганда і політична агітація, міжособистісне спілкування тощо. Етапи формування громадської думки: зародження індивідуальних думок, обмін думками, кристалізація загальної точки зору з безлічі думок і, нарешті, її об'єктивація, перехід від відбиваючого до перетворюючого (практичного) стану. У реальному житті ці етапи часто протікають одночасно, мають місце якісні скачки і взаємопереходи у розвитку індивідуальної, групової і громадської думок. Сформована громадська думка має інтегративний характер. Це не арифметична сума індивідуальних думок, а концентроване вираження колективного розуму, результат обміну думками між людьми, сплав, що репрезентує думку суспільства.

Складаючись з приводу конкретного соціального питання, громадська думка проявляє достатню рухливість. Однак, будучи сформованою, вона протягом тривалого періоду може бути стабільною. Більш того, громадська думка, що існує протягом тривалого періоду, закріплюється у звичаях, нормах, традиціях.

Громадська думка має свої сфери поширення соціального і регіонального характеру. Її соціальна поширеність показує, наскільки широко вкоренилася та чи інша громадська думка в індивідуальній, груповій чи класовій свідомості; регіональна ж сфера поширення свідчить про функціонування громадської думки в рамках тих чи інших адміністративних одиниць: району, області, штату або країни в цілому.

Інтенсивність громадської думки вказує на характер напруженості, що виникла навколо обговорюваного питання, ступінь уваги членів суспільства до цієї проблеми, висловлює силу їх переконаності у своїй правоті, у значущості висловлюваних думок.

Найбільш широкою, комплексною характеристикою громадської думки, що виражає цілісний якісний стан цього феномена, виступає зрілість. Зрілість громадської думки відрізняється об'єктивністю, високою інтенсивністю, компетентністю, соціально значущою спрямованістю, значною поширеністю.

Сфери прояви громадської думки - політика, право, моральність, економіка, наука, культура, релігія тощо.

4.17. Поняття соціальної зміни. Типи соціальних змін

Соціальне зміна - це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інший. Поняття "соціальна зміна" конкретизується поняттям розвитку.

Розвиток - це незворотна, спрямована зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. Розвиток передбачає перехід від простого до складного, від нижчого до вищого тощо.

Зміни можуть спостерігатися:

1. у складі (міграція з однієї групи в іншу, депопуляція, викликана голодом, припинення діяльності соціального руху, розпад групи тощо);
2. у структурі (виникнення нерівності, кристалізація влади, освіти, дружніх зв'язках, встановлення кооперативних або конкурентних відносин тощо);
3. у функціях (спеціалізація і диференціація робіт, зниження економічної ролі сім'ї, прийняття університетами або школами на себе керівну роль тощо);
4. у межах (злиття груп або конкуренція між ними, ослаблення адміністративних критеріїв і демократизація умов членства, приєднання однієї групи до іншої тощо);
5. у відносинах підсистем (перемога політики над економікою, управління сім'єю і усім приватним життям тоталітарним урядом тощо);
6. в оточенні (погіршення екологічної обстановки, землетруси, епідемії).

Іноді зміни мають приватний, обмежений характер і не знаходять помітного відгуку в інших ланках системи. Її цілісність зберігається і не зазнає глобальних перетворень незважаючи на поступові зміни, які відбуваються всередині.

В інших випадках зміни можуть охоплювати всі (або щонайменше основні) компоненти системи, приводячи до її повного переродження і змушуючи ставитися до нової системи як до принципово відмінної від колишньої.

Кордон між цими двома випадками змін дуже розмитий. Зміни всередині системи поступово накопичуються і в кінці кінців переростають у зміни самої системи.

Соціальні зміни можуть розглядатися на макрорівні (міжнародні системи, нації, держави); на мезорівні (корпорації, політичні партії, релігійні рухи, великі асоціації); на мікрорівні (сім'ї, спільноти, групи зайнятості, компанії друзів). З усього різноманіття соціальних змін можна виділити основні типи, які в більшій чи меншій мірі, але обов'язково позначаються на соціальному розвитку.

Перший тип - природні зміни відіграють одну з першорядних ролей у суспільному розвитку. Причому тут необхідно враховувати як зміни природи (збільшення або зменшення температурного режиму планети, рух материків, землетруси, виверження вулканів тощо), так і зміни природи, стимульовані самим соціогенезом (збільшення або зменшення посівних площ, збільшення або зменшення врожайності, виснаження ресурсів, забруднення середовища, зміна теплового режиму планети або хімічного складу атмосфери через техногенні причини, ядерні катастрофи тощо).

Другий тип - це зміни демографічні, які можуть мати приватний, локальний або глобальний характер. Самі ці зміни являють собою функцію природних або соціальних змін, але, виникнувши, мають істотний зворотний вплив на природу і соціальне середовище.

Третій тип змін - це зміни, що відбувається у виробничій сфері. Від примітивного збирання через вдосконалення знарядь праці до сучасних інформаційних систем та автоматизованих виробництв - такий загальний шлях змін, час від часу призводить до суттєвих якісних стрибків у сфері виробництва (камінь, метал, пар, двигун внутрішнього згоряння, атом - такі основні віхи технологічної еволюції, кожна з яких мала свої власні якісні перетворення).

Четвертий тип змін - це зміни, що відбуваються у системі управління від її елементарних форм у сім'ї і племені до сучасних державних і міждержавних структур. Так як тут особливе значення має інформація і комунікація, то зміни в цих сферах мають особливий соціальний зміст.

П'ятий тип змін - це зміни в соціальній організації.

Шостий тип змін - це зміни в рамках соціальної структури. Це зміни, що відбуваються у сім'ї, в етнічних, класово-політичних і т.д. системах, які, знову ж таки, мають свої зовнішні та внутрішні детермінанти і самі впливають на суспільний розвиток.

Нарешті, сьомий тип змін - це зміни, що відбуваються у духовній сфері, що мають свою власну складну структуру від початкових форм освіти до висот філософського, наукового та теологічного знання, від народної творчості до шедеврів світового мистецтва.

Таким чином, зміни, будучи передумовою розвитку, пронизують всю структуру суспільства. Взаємодіючи одна з одною, вони як би детермінують одна одну, одні зміни викликають інші, їх накопичення веде спочатку до непомітних, а потім до все більш і більш суттєвих перетворень.

Соціологи виділяють різні типи механізмів соціальних змін та розвитку: еволюційний та революційний, прогресивний та регресивний, імітаційний і інноваційний тощо.

Еволюційний і революційний процеси найчастіше розглядаються як протилежні типи змін матеріальних і ідеальних об'єктів. Еволюційні процеси трактуються як поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення об'єктів. Революційні - як відносно швидкі, корінні, якісні зміни.

4.18. Теорії соціальних змін

Абсолютизація того чи іншого типу зміни соціальних об'єктів породила дві методологічно різні течії у соціології: соціальний дарвінізм і революціонізм.

Соціальний еволюціонізм є спробою глобального осмислення історичного процесу, як частини загального, нескінченно різноманітного і активного процесу еволюції Космосу, планетарної системи, Землі, культури.

Найбільш яскраво соціальний еволюціонізм представлено у роботах англійського соціолога Г.Спенсера. Соціальна еволюція, на думку Спенсера, становить частину універсальної еволюції. Вона полягає в ускладненні форм суспільного життя, їх диференціації та інтеграції на новому рівні організації.

У соціології Г.Спенсера реалізована основна ідея соціального еволюціонізму XIX ст. - ідея існування - історичних стадій людського суспільства, що розвиваються від простого до диференційованого, від традиційного до раціонального, від неосвіченого до освіченого, від нечітко інтегрованого суспільства до суворо інтегрованого.

Значний внесок у розвиток ідей соціального еволюціонізму вніс французький соціолог Е.Дюркгейм. Саме Е.Дюркгейм вперше розгорнуто обґрунтував положення про те, що поділ праці є причиною і наслідком зростаючого ускладнення суспільства. У рамках соціального еволюціонізму виник ряд теорій, які поставили перед собою мету відобразити поступальний розвиток суспільства на основі порівняння його минулого і нинішнього стану. Першу спробу створення такої теорії зробив німецький соціолог Ф.Тьонніс (1855-1936) у своїй відомій книзі "Громада і суспільство". Ф.Тьонніс використовує німецькі терміни "гемайншафт" і "гезельшафт", щоб провести розмежування між традиційним і

сучасним суспільством. Поняття "гемайншафт" застосовується до селянської сільської громади, а поняття "гезельшафт" - до індустріального міського суспільства.

У руслі соціального еволюціонізму на основі протиставлення традиційного і сучасного суспільства сформувалася теорія індустріального суспільства.

Вона була сформульована у двох варіантах французьким соціологом Р.Ароном у лекціях, прочитаних в Сорбонні в 1956-1959 рр., і американським економістом і політологом У.Ростоу в книзі "Стадії економічного зростання" (1960).

Теорія "індустріального суспільства" описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного "традиційного" суспільства, у якому панують натуральне господарство і станова ієрархія, до передового, промислово розвиненого, індустріального суспільства.

Популярна у 60-х рр. ХХ ст. теорія індустріального суспільства у 70-х рр. отримує свій розвиток у теорії "постіндустріального суспільства".

Найбільш відомі її представники - американські соціологи і політологи Д.Белл, З.Бжезинський, Д.Тоффлер і французькі соціологи і політологи А.Турен та Ж.Фурастьє.

Відповідно до цієї теорії, суспільство у своєму поступальному розвитку проходить три основні стадії, доіндустріальну (аграрну); індустріальну, постіндустріальну.

У доіндустріальному суспільстві головна мета - влада. В індустріальному - гроші; в постіндустріальному - знання, володіння знанням є головним, престижним фактором.

Концепція соціального еволюціонізму займає домінуюче становище в соціології при тлумаченні соціальних змін. Однак, поряд з нею, досить широке поширення мала теорія революційного перетворення суспільства, основоположником якої були К.Маркс і Ф.Енгельс.

Марксистська концепція суспільного розвитку базується на формаційному підході в інтерпретації історії. Відповідно до цього підходу людство в своєму розвитку проходить п'ять основних стадій: первісну, рабовласницьку, феодальну, капіталістичну, комуністичну.

Перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої здійснюється на основі соціальної революції.

Соціальна революція - це корінний якісний переворот у всій системі суспільного життя.

Поряд з еволюціоністських і революціоністськими теоріями суспільства, що базуються на ідеї прогресу, існують теорії, які заперечують можливість прогресивного розвитку. Однією з поширених, яка користується широким впливом у соціології є концепція культурно-історичних типів розвитку суспільства. У цій концепції робиться акцент на багатолінійності розвитку суспільства і культури, виокремлюються певні типи соціальної та культурної систем, підкреслюється їх своєрідність, а в деяких випадках і висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Основоположником теорії культурно-історичних типів є російський соціолог Н.Данилевський.

У західній соціології прихильниками теорії культурно-історичних типів є німецький вчений О.Шпенглер і англійський історик А.Тойнбі.

Своєрідну концепцію культурно-історичних типів розвивав П.Сорокін. У якості таких типів він розглядав соціокультурні суперсистеми.

Теорія культурно-історичних типів П.Сорокіна принципово відрізняється від теорій подібного типу О.Шпенглера і А.Тойнбі тим, що Сорокін допускав наявність прогресу у суспільному розвитку і відзначав певні риси нової цивілізації, що формується, об'єднуючи усе людство.

4.19. Поняття соціального прогресу

Ідеї прогресу, колообігу і регресу зароджуються ще в стародавньому світі і потім повторюються у різних варіантах в наступних історичних періодах, вбираючи в себе

новий історичний матеріал, який опинявся настільки багатим, що міг служити обґрунтуванням будь-якої концепції.

В даний час існує не одна, а кілька конкуруючих концепцій суспільного прогресу, які по-своєму тлумачать його природу. Тут в основному протиборствують ідеї економічного, технологічного і культурологічного (в тому числі і духовного) детермінізму.

Не вдаючись у полеміку з цього питання, відзначимо лише, що ми дотримуємося основ реалістичного пояснення історії і суспільного прогресу, який діалектично зв'язує всі вищевказані типи детермінізму. Якщо говорити про чисто природні показники людської еволюції, її біологічних і фізіологічних характеристик, то можна сказати, що тут еволюція (і прогрес) вичерпали свої можливості. Сучасна людина за своїми фізичними даними мало чим відрізняється від свого далекого предка. Прогрес тут якщо і відбувається, то він вже не має того вирішального значення, який мала біологічна еволюція у період трансформації тваринного предка людини в розумну людську істоту.

Що ж стосується цивілізаційних показників суспільного розвитку, то вони різко змінюються від епохи до епохи в сторону свого вдосконалення, тобто мають явно виражений прогресивний характер. Правда, і тут не всі елементи суспільної структури в однаковій мірі визначають історичний прогрес. Одні елементи цієї структури (зокрема, сфера виробництва) у більшій мірі, інші (наприклад, область моральних норм, сімейно-шлюбних відносин, сфера мистецтва або релігійний світогляд тощо) у меншій мірі є виразниками суспільного прогресу, впливають на темпи його здійснення.

До технічних показників суспільного прогресу можна віднести вдосконалення знарядь праці і засобів виробництва, постійно підвищують виробничу міць людини.

Прогрес - це дійсний перехід на нову якісно вищий щабель розвитку. У зв'язку з цим виникає питання про те, що відбувається з віджилими ступенями суспільного розвитку.

Вони не зникають повністю, а як би вбудовуються у структуру сучасного суспільства і довгий час співіснують. Відсталі племена, що живуть за канонами первісного суспільства, у своїй основі вже, звичайно, у минулому, але у вигляді соціальних атавізмів існують на різних континентах і в сучасному суспільстві, не кажучи вже про більш ранні етапи людської цивілізації.

Таким чином, різні форми організації господарського, політичного і суспільного життя, які визначаються поняттям "формація", існують не тільки в різний час, уособлюючи ступені людського прогресу, але і найтіснішим чином переплітаються між собою на різних етапах суспільного розвитку.

Поняття прогресу доповнюється протилежною категорією - поняттям регресу, що позначає занепад, загибель, розкладання, зворотній рух від вищого до нижчого, деградацію тощо. Регрес може бути притаманний як окремому індивіду (розпад особистості, старіння, смерть), так і окремим сферам суспільного життя, наприклад, господарській діяльності, політиці, моральності і т.д., він може охоплювати окремі міста або держави, а може вражати цілі формації і цивілізації. Інакше кажучи, будь-які окремо взяті соціальні структури, включаючи навіть формації в цілому, мають як прогресивну, так і регресивну, спадну гілку розвитку. Регрес, як і прогрес, може здійснюватися повільно, плавно, займаючи великі історичні інтервали, а може мати і швидкий, вибуховий, обвальний характер, різко змінюючи долі людей в рамках навіть одного покоління.

Регрес, вражаючи окремі соціальні структури, не може бути поширений на суспільство в цілому, так як в своєму загальному русі, незважаючи на всі зигзаги, занепади і руйнівні моменти, суспільство продовжує розвиватися по висхідній лінії; ніякий ідеальний (утопічний) стан суспільства не може виступати в якості фінальної мети, так як це означало б кінець розвитку. Просто суспільство повинно мати своє майбутнє, простір для нескінченного вдосконалення своєї організації.

4.20. Світова система і процеси глобалізації

В даний час ця ідея про становлення єдиної цивілізації на всій нашій планеті набула широкого поширення і розвитку. Її зміцненню в науці і в суспільній свідомості сприяло усвідомлення глобалізації соціальних і культурних процесів у сучасному світі.

Етимологічно термін "глобалізація" пов'язаний із латинським терміном "глобус" - тобто Земля, земна куля, і означає загальнопланетарний характер тих чи інших процесів.

Однак глобалізація процесів - це не тільки їх повсюдність, не тільки те, що вони охоплюють всю земну кулю. Глобалізація пов'язана, перш за все, з інтернаціоналізацією всієї суспільної діяльності на Землі. Ця інтернаціоналізація означає, що в сучасну епоху все людство входить в єдину систему соціально-культурно-економічних, політичних та інших зв'язків, взаємодій і відносин.

Таким чином, в сучасну епоху в порівнянні з минулими історичними епохами незмірно зросла загальнопланетарна єдність людства, яка представляє собою принципово нову суперсистему, спаяні спільною долею і спільною відповідальністю. Тому, незважаючи на різючі соціально-культурні, економічні, політичні контрасти різних регіонів, держав і народів, соціологи вважають правомірним говорити про становлення єдиної цивілізації. Такий глобалістський підхід вже яскраво виявляється у розглянутих раніше концепціях "постіндустріального суспільства" Д.Белла, З.Бжезинського, Дж.Гелбрейта, А.Турен, А.Тоффера, Е.Шумахера, М.Маклуена, Р.Казна, концепції "глобалізму" І.Уоллестайна тощо.

Ці концепції акцентують увагу на тому факті, що кожен технологічний переворот приводить до глибоких змін не тільки в продуктивних силах суспільства, але і у всьому способі життя людей.

Особливість же сучасного технологічного перевороту, пов'язаного з інформатизацією суспільства, полягає в тому, що він створює принципово нові передумови для універсалізації та глобалізації людської взаємодії. Завдяки широкому розвитку мікроелектроніки, комп'ютеризації, розвитку засобів масової комунікації та інформації, поглибленню поділу праці та спеціалізації, людство об'єднується в єдину соціокультурну цілісність.

Існування такої цілісності диктує свої вимоги до людства в цілому і до окремої особистості, зокрема.

У цьому суспільстві повинна домінувати установка на інформаційне збагачення, придбання нового знання, оволодіння ним у процесі безперервної освіти, а також його технологічне і людське застосування.

Чим вище рівень технологічного виробництва та всієї людської діяльності, тим вищим повинен бути ступінь розвитку самої людини, її взаємодії з навколишнім середовищем. Відповідно повинна сформуватися нова гуманістична культура, в якій людина повинна розглядатися як самоціль суспільного розвитку. Звідси і нові вимоги до особистості: в ній повинні гармонійно поєднуватися висока кваліфікація, віртуозне володіння технікою, гранична компетенція в своїй спеціальності з соціальною відповідальністю і загальнолюдськими моральними цінностями.

Глобалізація соціальних, культурних, економічних і політичних процесів у сучасному світі, поряд з позитивними сторонами, породила ряд серйозних проблем, які отримали назву "глобальних проблем сучасності", екологічних, демографічних, політичних тощо.

Глобалізація є по суті неминучою проблемою сучасного світу. Вона несе з собою як небезпеки, так і надії, і люди повинні це усвідомлювати. Процес глобалізації охоплює всі аспекти сучасного суспільного життя - економічні, політичні, культурні, і ця обставина фіксується соціальною свідомістю. З'являються різні образи нового світу, причому деякі з них знаходять відображення у специфічних концепціях глобалізму або антиглобалізму. Ці образи стають незалежними причинними змінними, що формують тенденції до глобалізації, тобто, будучи породженням глобалізації, вони перетворюються в її детермінанти.

Роланд Робертсон запропонував вельми примітну типологію "образів світового порядку". Він виділив чотири таких типа.

Перший - "Глобальний Gemeinschaft I", в якому світ представлений у вигляді мозаїки або закритих, обмежених спільнот, або рівноправних і унікальних у своїй інституційній та культурній впорядкованості, або ієрархічних, з окремими провідними спільнотами. У виокремлення даного типу певною мірою проявилось негативне ставлення до глобалізації, яке може перерости в "антиглобалізм". Егалітарна ("вирівнююча") версія представлена класичною соціальною антропологією, яка проголосила культурний релятивізм; ієрархічна - в концепції Китаю як серединного Царства у центрі світу і в ряді ісламських доктрин. Нещодавно вона була оновлена в фундаменталістських рухах, які "закликають до відновлення своїх споконвічних соціальних спільнот, вважаючи при цьому, що інший світ повинен бути закритим і не становитиме загрози "кращому" устрою.

Другий тип - "Глобальний Gemeinschaft II". Він відображає єдність людського роду і уособлює собою глобальне співтовариство, або "Всесвітнє село", припускаючи загальнопланетарний консенсус у питаннях, що стосуються цінностей і ідей. Це, скоріше, перспективна, а не описуюча реальність точка зору; подібне бачення вже існувало у формі стародавньої ідеї Царства Божого на землі і недавно відродилося знову у різних екуменічних рухах. Йдеться в першу чергу про звернення Римської католицької церкви до всього людства з приводу "євангелізації", а також про східноазіатську, зокрема японську, релігійну орієнтацію. Сюди ж можна віднести всесвітній рух за мир і екологічний рух. Іншою цікавою областю, де можна виявити схожий тип, є міжнародна безпека. Нейл Селзер зазначив "еволюцію в розумінні і символічному позначенні, наприклад, тих міжнародних кордонів, які не можна переступити, не викликавши загрози ядерного знищення всього світу, тих механізмів, які є в нашому розпорядженні і дозволяють вийти зі стану конфронтації, не впустивши власної гідності".

Третій тип - "Глобальний Gesellschaft I". Він дає уявлення про світ як мозаїку взаємно відкритих суверенних національних держав, включених в процес інтенсивного економічного, політичного і культурного обміну. За егалітарної ("зрівняльної") версії численні партнери є політично рівними учасниками взаємовигідного співробітництва, а ієрархічна версія відстоює важливість лідируючих товариств-гегемонів ("великої влади"), що забезпечують стабільність у світі.

Нарешті, четвертий тип - "Глобальний Gesellschaft II". Образ цього типу передбачає уніфікацію національних держав під егідою якогось світового уряду. Це може бути як наднаціональне політичне об'єднання, так і федерація. Даний тип світового порядку, прихильниками якого до недавнього часу були ліберали, а також марксисты, знову перебуває в центрі політичних дебатів, зокрема з приводу трансформації Європейського співтовариства від економічної інтеграції до більш політизованим її формам. Спори і конкуренція між цими типами образів і ідеологій складають істотну частину сучасної інтелектуальної полеміки.

Розділ V. Методи і організація соціологічних досліджень

5.1. Види соціологічного дослідження

Залежно від глибини аналізу предмета дослідження, масштабності і складності розв'язуваних у ході нього завдань розрізняють три основних види соціологічного дослідження:

- пілотажне (розвідувальне) дослідження;
- описове дослідження;
- аналітичне дослідження.

Пілотажне дослідження є пробним дослідженням, що передують основному. Воно призначене для перевірки якості підготовки основного дослідження. Таке дослідження

охоплює, як правило, невеликі обстежувані сукупності і ґрунтується на спрощеній програмі і стиснутому за обсягом інструментарії.

Описове дослідження - це більш складний вид конкретно соціологічного аналізу. За своїм цілям і завданням воно передбачає отримання емпіричних відомостей, що дають відносно цілісне уявлення про досліджувані явища, його структурні елементи.

Описове дослідження проводиться по повній, досить докладно розробленій програмі і на базі методично апробованого інструментарію.

Аналітичне дослідження - це самий поглиблений вид соціологічного аналізу, метою якого є не тільки опис структурних елементів досліджуваного явища, а й з'ясування причин, які лежать в його основі і зумовлюють його характер і специфіку.

Підготовка аналітичного дослідження вимагає значного часу, ретельно розробленої програми та інструментарію. За використанням методів збору соціологічної інформації аналітичне дослідження носить комплексний характер, в ньому, доповнюючи один одного, можуть застосовуватися різні форми опитування, аналізу документів, спостереження. Так, в залежності від того, чи цікавить дослідника предмет, що вивчається, в статистиці чи в динаміці, виділяються два види соціологічного дослідження - точкове (разове) і повторне.

Точкове дослідження дає інформацію про стан об'єкта аналізу, про кількісні характеристики якогось явища або процесу в момент його вивчення.

Така інформація у певному сенсі може бути названа статичною, оскільки відображає як би моментальний "зріз" характеристик об'єкта і не дає відповіді на питання про тенденції його зміни у часі. Одноразове зняття інформації про будь-яке явище дозволяє охарактеризувати явище в статистиці, але непридатне для опису змін цих явищ.

Повторне дослідження - це дослідження одного і того ж або різних контингентів, що проводяться кілька разів, через певні проміжки часу, в однакових або відмінних соціальних умовах.

Повторні дослідження, в свою чергу, діляться на: трендові, панельні і лонгітюдні дослідження.

Трендові дослідження здійснюються на аналогічних вибірках або в рамках єдиної генеральної сукупності з інтервалом в часі з метою аналізу змін на рівні певної групи, сукупності. Розрізняють когортні тренди і історичні тренди.

Об'єктом когортних трендових досліджень є певна вікова група (когорта), яка залишається постійною під час повторних обстежень.

Об'єктом історичних трендових досліджень є певна вікова група, яка обстежується через певні проміжки часу. В цьому випадку постійною залишається вікова група, а когорти і час проведення обстеження змінюються.

При проведенні панельного дослідження обстеженню піддаються одні і ті ж люди через однакові часові інтервали. Частота повторюваності, а також загальна тривалість панельного дослідження можуть бути різними, тимчасові інтервали між обстеженнями є довільними. Дослідження проводяться за однаковою методикою. Дотримання однаковості при проведенні панельного дослідження - найважливіша умова точності його результатів.

При проведенні панельних досліджень отримують інформацію саме про індивідуальні зміни в обстежуваній сукупності.

Якщо ж моменти повторного обстеження вибираються з урахуванням генезису самої досліджуваної сукупності, в міру досягнення досліджуваною сукупністю певної стадії свого розвитку, то таке дослідження називається лонгітюдним.

При проведенні повторних досліджень всіх видів: когортних і історичних трендів, панельних і, особливо, лонгітюдних досліджень найважливішою умовою їх ефективності є створення баз даних на ЕОМ і обробка матеріалів досліджень за допомогою спеціальних програмних засобів.

Для цього доцільно використовувати нову форму організації соціальної інформації - соціальний моніторинг.

Моніторинг як процес отримання соціальної інформації є цілісною системою, що дозволяє фіксувати, зберігати і виробляти первинний аналіз отриманих відомостей.

Соціологічний моніторинг являє собою деяку цілісну систему відстеження змін, що відбуваються у суспільстві на основі дослідження та аналізу масових уявлень про них.

Його головне завдання - отримання нової, потрібної і систематизованої соціологічної інформації, причому не одноразово, а систематично, через невеликі періоди часу.

При моніторинговій формі дослідження, як правило, проводяться обов'язкові щомісячні та щоквартальні експрес-опитування з найбільш актуальних проблем.

Статистичний моніторинг - це система отримання кількісних характеристик, а саме: статистичних показників і коефіцієнтів про різні сторони життя суспільства.

Головна мета статистичного моніторингу - збір і передача деякого набору показників соціальної та економічної статистики, необхідного для ефективного аналізу явищ в політичній, економічній, соціальній та інших сферах.

5.2. Програма прикладного соціологічного дослідження

Після уточнення теми та визначення виду дослідження на підготовчому етапі розробляється програма дослідження. Це один з найважливіших соціологічних документів.

Програма представляє собою теоретико-методичну основу процедур всіх етапів дослідження: збору, обробки та аналізу інформації.

Програма як науковий документ має відповідати ряду необхідних вимог.

Вона складається з 2-х основних частин: методологічної та процедурної.

Усі складові частини програми логічно пов'язані, підпорядковані загальному задуму наукового пошуку.

Програма виконує три функції: методологічну, методичну та організаційну.

Методологічна функція програми полягає у тому, що вона дозволяє чітко визначити досліджувану проблему, сформулювати цілі та завдання дослідження, визначити і провести попередній аналіз об'єкта і предмета дослідження, висунути гіпотези, виділити основні поняття.

Методологічна частина програми повинна повною мірою відповісти на питання, що буде вивчатися?

Методичну та організаційну функції виконує друга частина програми - процедурна.

У цій частині програми повинно бути вказано, як буде проводитися дослідження: які методи збору інформації будуть застосовуватися, на якій вибірці (і дано її обґрунтування), як буде здійснюватися обробка і аналіз отриманої інформації (якими методами). Все це виражає сутність методичної функції. Організаційну функцію виконують такі частини програми, у яких міститься план дослідження, розписані обов'язки членів дослідницького колективу, терміни, у які будуть здійснюватися ті чи інші види робіт; кошторис витрат і т.д., тобто все те, що забезпечує чітку і ефективну організацію дослідного процесу.

Перший методологічний розділ програми має ряд важливих структурних елементів, до них відносяться:

1. Аналіз проблеми і визначення проблемної ситуації.
2. Визначення об'єкта дослідження і його попередній аналіз.
3. Визначення предмета дослідження і його попередній аналіз.
4. Визначення цілей і завдань дослідження.
5. Формулювання гіпотези. (Гіпотеза - це можливе судження про структуру соціальних об'єктів, характер зв'язку їх елементів, про можливі підходи до вирішення соціальних проблем.)

6. Вичленовування основних понять, їх інтерпретація.

Процедурна частина програми включає методику і техніку дослідження, тобто опис способів збору, обробки та аналізу соціологічної інформації.

Як правило, емпіричне дослідження проводиться на вибірковій сукупності. Тип і способи вибірки прямо залежать від виду дослідження, його цілей і гіпотез.

Найбільш суворі вимоги пред'являються до вибірок у аналітичному дослідженні, і головне з них - репрезентативність: властивість вибіркової сукупності представляти основні характеристики генеральної сукупності.

Для того щоб домогтися цього, потрібно суворо дотримуватися правил вибірки. Елементи вибіркової сукупності, які підлягають вивченню, називаються одиницями аналізу. Це можуть бути як окремі індивіди, так і цілі групи, якщо в них проводиться суцільне обстеження.

Якщо вибірка здійснюється в кілька етапів, елементи відбору на кожному з етапів називаються одиницями відбору.

Опис методів збору інформації передбачає обґрунтування обраних методів, фіксацію основних елементів інструментарію і технічних прийомів роботи з ними. Опис способу обробки і аналізу інформації передбачає вказівку, яким чином це буде здійснюватися, з використанням яких пакетів прикладних програм для ЕОМ.

Таким чином, програма організовує і направляє у певне русло дослідницьку діяльність, намічаючи шляху її здійснення.

Підготовка програми вимагає високої професійної кваліфікації і витрат часу. Як правило, її готують провідні фахівці, і на її підготовку найчастіше йде часу не менше, ніж на саме дослідження.

Від якості програми багато в чому залежить успіх емпіричного соціологічного дослідження.

5.3. Методи збору соціологічної інформації

При зборі первинних даних використовують 4 основні методи, кожен з яких має свої різновиди (вони вказані в дужках):

1) Опитувальний метод (анкетне опитування: глибинний, сфокусований, стандартизований, соціометричний тощо; соціологічне інтерв'ю: нестандартизоване, стандартизоване, напівстандартизоване тощо).

2) Соціологічне спостереження (стандартизоване, нестандартизоване, включене, невключене, лабораторне, польове тощо).

3) Соціологічний експеримент (реальний, уявний, науковий, прикладний тощо).

4) Аналіз документів.

Основна маса емпіричної інформації видобувається у соціології методами опитування, суть яких полягає в отриманні інформації про ставлення опитуваних (респондентів) до тих чи інших життєво важливих явищ і подій суспільного життя.

Велика значимість цих методів визначається, по-перше, організаційними перевагами (завжди легше організувати опитування, ніж здійснити будь-який інший метод соціологічного дослідження); по-друге, відносною дешевизною; по-третє, змістовністю і універсальністю інформації, отриманої опитувальним методом (за допомогою опитувального методу можна отримати будь-яку інформацію про найрізноманітніші проблеми, яка не завжди може бути відображена документально чи фіксуватися за допомогою спостереження); по-четверте, можливістю максимального використання технічних засобів для обробки отриманих у результаті опитування даних.

Разом з тим опитувальні методи мають і свої недоліки. На якість отриманої цими методами інформації впливають фактори, пов'язані, з одного боку, з особистістю респондента (рівень освіти, культури, властивості пам'яті, ставлення до досліджуваної проблеми), з іншого - чинники, пов'язані з діяльністю самого дослідника (починаючи з професіоналізму у складанні опитувального листа і закінчуючи майстерністю роботи анкетера або інтерв'юера з респондентом по отриманню пошукової інформації).

Основними видами опитувальних методів є анкетне опитування і соціологічне інтерв'ю.

Анкетне опитування. Сама назва цього методу передбачає його структуру: два крайні полюси - дослідник і респондент, а також ланка, яка опосередковує їх відносини. Крім того, виділяється процесуальна структура цього методу, тобто основні етапи його здійснення, до яких відносяться:

1) підготовчий етап (що включає розробку програми опитування, складання плану та мережевого графіка робіт, проектування інструментарію, його пілотажна перевірка, надання вказівок для анкетера, респондента та інших осіб, які беруть участь в опитуванні, підбір і підготовка анкетерів, вирішення організаційних проблем);

2) оперативний етап - сам процес анкетування, має свої власні стадії поетапного здійснення;

3) результатуючий етап - обробка отриманої інформації.

Будь-яка анкета включає в себе три основні частини: вступну, змістовну (основну частину) і заключну (паспортичку).

У вступі вказується, хто проводить дослідження, його мета і завдання, спосіб заповнення анкети, підкреслюється анонімний характер її заповнення, а також висловлюється подяка за участь в анкетуванні. До вступної частини примикає і інструкція щодо заповнення анкети.

Паспортички (демографічна частина) містить в собі відомості про респондентів з метою перевірки надійності інформації. Це питання, що стосуються статі, віку, освіти, місця проживання, соціального стану та походження, стажу роботи респондента тощо.

Особливе значення має складання основної (змістовної) частини анкети, бо від цього багато в чому залежить успіх проведеного дослідження.

Зміст анкети (характер і види запитань, порядок їх розміщення, формалізація передбачуваних відповідей) визначається прагненням отримати найбільш достовірну інформацію про досліджуваний об'єкт. Для цього необхідно добре орієнтуватися в тій системі питань, на базі яких формується змістовна частина анкети.

Формулювання питань - найскладніший етап складання анкети, якому передують процедура емпіричного визначення основних понять дослідження і відбору відповідних емпіричних індикаторів, кожному з яких відповідає один або кілька запитань анкети, в зв'язку з цим велике методологічне значення має типологізація питань, без знання якої взагалі неможливо побудувати кваліфіковану анкету.

Соціологічне інтерв'ю має широкий спектр застосування, його використовують на підготовчій стадії дослідження: при проведенні пілотажного дослідження з метою коригування, відпрацювання соціологічного інструментарію; як самостійний метод дослідження і як спосіб контролю надійності інформації, отриманої іншими способами соціологічного дослідження.

Інтерв'ю - це найбільш гнучкий метод збору соціологічної інформації, який передбачає проведення бесіди (за певним планом), заснованої на безпосередньому, особистому контакті соціолога і респондента.

Інтерв'ювання у порівнянні з анкетуванням має свою специфіку. Головна відмінність полягає у способі спілкування соціолога і респондента. При проведенні анкетування воно повністю опосередковано анкетною: анкетер пасивний, а при проведенні соціологічного інтерв'ю контакт між соціологом-інтерв'юером і опитуваним здійснюється безпосередньо, інтерв'юер організує інтерв'ю, задає питання, веде бесіду, направляє її, фіксує отримані відповіді.

Цілком очевидно, що для отримання одного і того ж обсягу інформації у разі використання методу інтерв'ю буде витрачено більше часу, ніж при використанні анкетного опитування. Використання інтерв'ю передбачає також наявність штату спеціально навчених інтерв'юерів, що вимагає певних додаткових фінансових і тимчасових витрат.

Спостереження - це метод збору первинної соціологічної інформації, заснований на візуальному і слуховому сприйнятті відомостей, що стосуються досліджуваного об'єкта і значущих з точки зору їх фіксації і реєстрації.

Спостереження як метод збору соціологічної інформації використовується досить широко. Важливою особливістю соціологічного спостереження виступає те, що він є способом безпосереднього візуального сприйняття досліджуваного об'єкта. Це дає наступні переваги: 1) спостереження дозволяє фіксувати особливості поведінки людей не в їх спогадах і інтерпретації, а безпосередньо в момент її прояву; 2) спостереження дає можливість отримувати дані незалежно як від вміння респондента описати словами свою поведінку, так і від того, чи бажає він взагалі що-небудь говорити про свою поведінку.

Перевагами соціологічного спостереження як методу збору інформації є відсутність опосередкованих ланок між дослідником і випробуваними, тобто безумовне наявність прямого контакту. Це дає можливість отримання не тільки об'єктивної, але і оперативної інформації. Спостереження допомагає точніше і ширше зрозуміти сенс дій, поведінки можна побачити в тих чи інших ситуаціях, зрозуміти суть їх реакцій на події, що відбуваються. Така інформація недоступна для отримання іншими методами, використовуваними соціологами.

Поряд з незаперечними перевагами і перевагами метод соціологічного спостереження має і суттєві недоліки. Беручи участь активно або пасивно у подіях, які спостерігаються, соціолог в тій чи іншій мірі мимоволі втручається у природний хід цієї події, у деяких випадках навіть збільшуючи її негативні наслідки. Соціолог-спостерігач може відстежувати лише частину із сукупності проблем, породжених досліджуваною ситуацією. Спостереження локально, носить обмежений характер, дозволяє фіксувати факти лише у заданий момент часу. Соціолог-спостерігач постійно відчуває труднощі, пов'язані з фіксацією результатів спостереження. Саме з цих причин спостереження як метод збору соціологічної інформації використовується у комплексі з іншими соціологічними методами

Експеримент - це такий метод дослідження, за допомогою якого шляхом планомірного управління умовами досліджуваної ситуації перевіряються та випробовуються гіпотези про причинні зв'язки явищ.

План експерименту розробляється у залежності від специфіки завдань і гіпотез досліджень, з одного боку, і матеріальних, соціальних і тимчасових можливостей проведення експерименту - з іншого. Вироблення завдань і гіпотез дослідження починається з постановки мети експерименту і формулювання основної гіпотези, що обумовлено актуальністю певних соціальних проблем і ступенем їх наукової розробленості.

Аналіз документів. Цей метод дозволяє оперативно отримати інформацію про досліджуване соціальне явище. За формою ця інформація носить об'єктивний характер.

Аналіз документів має і інші переваги у порівнянні з іншими методами:

1) Аналіз документів дозволяє оперативно отримати фактографічні дані про об'єкт дослідження.

2) Ця інформація носить об'єктивний характер. Але при цьому не можна забувати про обмеження, пов'язані з якістю такої інформації:

а) облікова і звітна інформація не завжди буває достовірною і потребує контролю за допомогою спостереження і опитувань;

б) частина цієї інформації застаріває;

в) цілі створення документів найчастіше не збігаються з тими завданнями, які вирішує соціолог у своєму дослідженні, тому інформація, що міститься у документах, повинна перероблятися, переосмислюватися соціологом;

г) переважна більшість даних у відомчій документації не містить інформації про стан свідомості працівників.

5.4. Способи аналізу та інтерпретації соціологічної інформації

Обробка даних включає в себе наступні компоненти:

1) Редагування і кодування інформації. Основне призначення цього кроку полягає в уніфікації і формалізації тієї інформації, яка була отримана в ході дослідження. 2) Створення змінних. Зібрана на підставі анкет інформація в ряді випадків прямо відповідає на питання, які необхідно вирішити в дослідженні, оскільки питання отримали форму індикаторів в процесі операціоналізації.

Зараз же необхідно провести зворотний процедуру, тобто перевести дані у форму, яка б відповідала на питання досліджень.

3) Статистичний аналіз. Цей крок є ключовим у процесі аналізу соціологічних даних. У ході статистичного аналізу виявляються деякі статистичні закономірності і залежності, які дозволяють соціологу зробити певні узагальнення і висновки.

Для проведення статистичного аналізу соціологи використовують велику кількість різних математичних методів, що дозволяють повно і всебічно аналізувати зібрану інформацію. У сучасній соціології для цієї мети активно застосовуються ЕОМ, доповнені програмами математико-статистичної обробки.

Основний напрямок в обробці первинної соціологічної інформації полягає в його узагальненні, найбільш простою формою узагальнення первинної соціологічної інформації є угруповання - об'єднання за ознаками одиниць досліджуваного об'єкта в однорідні сукупності.

Процедурі угруповання, як правило, передують ретельний логічний аналіз досліджуваної проблеми. В ході цього аналізу визначається підстава угруповання, тобто основні ознаки, смислові одиниці тощо, за якими відбувається розбивка досліджуваної сукупності на однорідні групи. Виділені групи можна легко зіставляти, порівнювати, а значить - глибше проаналізувати те чи інше соціальне явище.

Наукова обґрунтованість угруповання залежить і від дотримання принципів угруповання.

У соціологічному дослідженні застосовуються і різні види угруповання:

1) угруповання за допомогою простого підсумовування однорідних ознак, завдяки чому визначаються абсолютні числа їх прояви у досліджуваній сукупності;

2) ранжування, тобто угруповання досліджуваних одиниць сукупності в залежності від зростання або зменшення досліджуваної ознаки;

3) шкалювання, тобто угруповання на основі логічно виділених ознак за допомогою заздалегідь розробленої порядкової або інтервальної шкали, кожний інтервал якої вивчає рівень або ступінь прояву ознаки, що вивчається;

4) табулювання, тобто побудова статистичних таблиць.

Результати соціологічних досліджень відображаються у підсумковому документі, який найчастіше носить характер звіту про науково-дослідну роботу.

Звіт повинен містити ряд обов'язкових розділів: титульний аркуш, список виконавців, реферат, зміст, перелік умовних позначень і символів, вступ, основна частина, висновок, список використаної літератури, додаток.

Розділ VI. Вступ у галузеві соціології

6.1. Соціологія знання і науки

Соціологія знання - це галузь соціології, що вивчає соціальні аспекти виробництва, поширення і використання різних типів знання соціальною системою, соціальними групами і класами, а також інституційних форм функціонування та розвитку процесів пізнання.

Її предметом є форми суспільної свідомості - філософські системи, ідеології, наукова свідомість, релігійний світогляд та ін. Соціологи, використовуючи методи теоретичного та емпіричного дослідження, аналізують різні форми духовного виробництва і їх зв'язок з суспільною свідомістю, відношення соціальної організації і форм знання, науку як

соціальний інститут, дають соціологічну реконструкцію історії наукового знання. У міру свого розвитку соціологія знання стала джерелом соціології науки як самостійної дисципліни.

Духовне виробництво являє собою складну систему духовної діяльності, що включає в себе як сферу духовної творчості (наукової, художньої тощо), так і сферу розподілу і освоєння продуктів цієї творчості у масштабі всього суспільства. Остання охоплює освіту членів суспільства, їх моральне та естетичне виховання, різні форми їх залучення до духовної культури.

Соціологія науки - область соціології, що вивчає спеціалізовані форми виробництва, накопичення і використання знання, тобто функціонування науки як специфічного соціального інституту. Предметом соціології науки є різного роду механізми і процеси, які забезпечують: інтеграцію індивідів або колективів, що беруть участь у виробництві знання, тобто формування наукових співтовариств, різні форми включення їх у системи матеріального виробництва, освіти і соціального управління, нарешті, поділ праці і обмін діяльністю у них, а також виконання пов'язаних з ними регулятивних функцій. В останні роки соціологія науки зближується за проблематикою з соціологією знання, роблячи своїм предметом будь-які (в тому числі історично зжиті або суто ситуаційні) форми його виробництва, накопичення і використання.

Ряд найважливіших положень соціології науки є основою розуміння науки як соціального інституту і її взаємин з іншими соціальними інститутами (економікою, політикою і культурою), а також процесу перетворення вчених і споріднених з ними категорій фахівців у відносно автономне співтовариство зі своїми специфічними професійними інтересами і стандартами.

Розробці проблем соціології науки багато уваги приділив американський соціолог Р.Мертон, відповідно до теорії якого виробництво наукового знання являє собою соціальний процес, регульований такими обов'язковими принципами, як: універсалізм (істинність знання не залежить від того, де і ким воно отримано); комуналізм (знання є спільною власністю і не підлягає відчуженню на користь окремої особи або групи); безкорисливість (переважання у виробництві знання прагнення до істини над іншими мотивами); організований скептицизм (обов'язковість публічної критичної оцінки наукових досягнень).

Сучасні дослідження у галузі соціології науки стають не тільки важливим напрямком у розвитку науки, а й суттєвим елементом соціального управління, передумовою для проведення ефективної наукової політики. У зв'язку з цим виділяється така область функціонування і вивчення науки, як етика науки.

6.2. Соціологія освіти

Соціологія освіти - галузь соціології, що вивчає освіту як соціальний інститут (його функції в суспільстві і взаємозв'язок з іншими інститутами), його установи (школи, вузи і тощо) як соціальні організації, а також соціальну політику у галузі освіти.

Соціологія освіти концентрує увагу на економічній, власне соціальній і культурній функції освіти, їх взаємодії і зміні.

В економічному аспекті розглядаються зростання ролі освіти у соціально-економічному розвитку; зміни, що відбуваються в її змісті, структурі та організації під впливом вимог науково-технічного прогресу; аналізується її роль у забезпеченні зв'язку науки з виробництвом.

Аналіз соціальної функції освіти базується на виявленні її ролі у відтворенні і розвитку соціальної структури суспільства (взаємозв'язку соціального становища індивідів і соціальних груп і рівня освіти, ролі останніх в соціальних переміщеннях тощо).

Культурний аспект передбачає аналіз завдань збереження, передачі культури і її розвитку в їх єдності, взаємодії елементів культури, що передаються і розвиваються -

знань, соціальних норм, духовних цінностей, соціальних навичок, специфіки та ефективності соціалізації індивіда у системі освіти.

Вивчення установ освіти має своїм предметом формальні і неформальні структури, особливості дитячих та юнацьких колективів, соціальний статус професії викладача, специфіку управління та самоврядування у навчальних колективах.

Дедалі більше місця в соціології освіти займають проблеми соціальної політики, основне завдання якої - оптимізація різних функцій освіти, збільшення її ефективності у різних сферах (виробництві, науці, культурі, управлінні), а також у цілому в розвитку суспільства, її ролі в активізації людського фактора. Особлива увага приділяється аналізу та формування стратегічних цілей соціальної політики освіти.

6.3. Соціологія культури і мистецтва

Соціологія культури - галузь соціології, що вивчає соціальні аспекти виробництва, розповсюдження та споживання культурних цінностей. У центрі уваги соціології культури - закономірності функціонування культури у суспільстві. Вона аналізує цілі творчості в галузі культури; матеріальні та соціальні фактори, що впливають на творчий процес; ситуацію на ринку художньо-культурної продукції. Нею досліджуються соціально-демографічні та інші характеристики публіки як споживача культури, її інтереси, смаки, мотиви прилучення до культури, орієнтації на ті чи інші форми, вивчаються установи культури: театри, музеї, картинні галереї, філармонії, концертні та виставкові зали, бібліотеки, а також спеціальні видовищні установи типу цирків, стадіонів, клубів, культурних центрів, комплексів, дискотек, відеотек, організовані культурні заходи - ігри, свята, фестивалі тощо. Об'єктом вивчення соціології культури є діяльність людей у вільний час. В принципі, соціологія культури може вивчати будь-які явища і події, які є характерними проявами тієї чи іншої культури: пам'ятники, заповідні місця, колекційні і музейні експонати, народні промисли, ремесла, які виражають характерні риси даного народу, традиції міста або країни. У поле уваги соціології культури входять громадська думка, художня критика, що виражають ставлення громадськості до подій культурного життя.

Дослідження, що проводяться у рамках соціології культури, дозволяють виявити характерні риси та тенденції культурного розвитку, вплив на нього різних соціально-економічних чинників. У практичному плані соціологія культури допомагає вирішенню завдань виховання, освіти, культурного і побутового обслуговування, організації дозвілля. Удосконалення теорії та методики соціології культури має велике значення для підвищення ролі людського фактора у всіх сферах суспільного життя, для інтенсифікації культурної діяльності та її збагачення.

Соціологія мистецтва - область соціології, що вивчає взаємодію суспільства і мистецтва, соціальні функції мистецтва як форми духовного виробництва. Вона аналізує такі проблеми, як ідеали і норми художності, соціальна система мистецтва, соціальний статус художника, соціально-демографічні характеристики глядачів (читачів, слухачів) і поведінку публіки, системи соціальної підтримки і соціального контролю у мистецтві, роль мистецтва в соціалізації особистості тощо. Соціологія мистецтва нині диференціюється, від неї відокремлюються соціологія літератури, соціологія музики, соціологія кіно і театру, у яких розкривається зв'язок певних видів мистецтва з умовами суспільного життя, особливості їх сприйняття тощо.

6.4. Соціологія праці

Соціологія праці - область соціології, що вивчає трудову діяльність як соціальний процес, соціальні чинники підвищення ефективності праці, вплив техніко-технологічних і соціальних умов на ставлення до праці. Вона покликана аналізувати вплив на процеси трудової діяльності її техніко-технологічних особливостей і форм соціальної організації.

Перші складають зміст праці, залежне від рівня механізації, автоматизації, складності виробничих операцій; другі визначають його соціально-економічну природу, характер.

Головний напрямок досліджень у рамках соціології праці - аналіз впливу змісту, умов і форм соціальної організації праці на ставлення до праці і зростання її ефективності.

У даний час розширюються зв'язок соціології праці з вивченням праці у рамках економіки, психології, ергономіки, соціальної педагогіки, а також суміжних соціологічних дисциплін: економічної і промислової соціології, соціології організацій і ін. У західній соціології схожу з соціологією праці проблематику досліджує індустріальна соціологія.

6.5. Соціологія економіки і промисловості

Економічна соціологія - галузь соціології, що вивчає взаємозв'язок економічного життя і соціальних структур, взаємодія економічного і соціального розвитку суспільства. Врахування зв'язку економічних і соціальних процесів - важливий елемент наукового управління суспільством.

Основні принципи осмислення економічного розвитку з урахуванням пов'язаних із ним соціальних відносин - розгляд економічних процесів з позицій інтересів, діяльності і відносин соціальних груп, що займають різне положення у системі виробництва, розподілу, обміну та споживання суспільного продукту. Предметом економічної соціології є соціальний механізм розвитку економіки, під яким розуміється стійка система соціальної поведінки і свідомості громадських груп в економічній сфері, а також їх взаємодії в цій сфері між собою і з державою.

Прикладні завдання економічної соціології пов'язані з виявленням конкретних форм взаємодії соціальної структури (ступеня її динамізму і диференціації) і соціальної політики держави з розвитком економіки і її ефективністю. Основна прикладна задача економічної соціології - розробка і експериментальна перевірка наукового обґрунтування системи соціально-економічного управління господарством, що забезпечує інтеграцію інтересів різних соціальних груп, ефективно використання трудового і соціального потенціалу, активізацію людського фактора суспільного розвитку.

Промислова соціологія - це один з напрямків соціології праці, що вивчає проблеми праці у специфічній сфері матеріального виробництва - промисловості. Об'єктом дослідження промислової соціології є соціальні групи і відносини, що складаються в процесі промислової праці, а також регулює ці відносини соціальне управління відповідних рівнів. Якщо соціологія праці розробляє спеціальну соціологічну теорію трудових відносин, то промислова соціологія є переважно практичною, прикладною дисципліною і тісно пов'язана також з економікою промисловості, науковою організацією праці та управління, ергономікою.

В рамках промислової соціології ведуться дослідження інтересів працівників, стимулів їх трудової діяльності, професійних орієнтації, вивчаються процеси зміни професійно-кваліфікаційної структури, професійної мобільності та адаптації працівників у сфері промислового виробництва і управління колективами, форми і методи залучення працівників до управління, підвищення трудової і соціальної активності, зміцнення трудової дисципліни, зниження плинності кадрів тощо.

6.6. Соціологія організацій та управління

1. Соціологія організацій - область соціології, що вивчає соціальні закономірності і механізми побудови, функціонування і розвитку організацій. Предмет і історія соціології організацій тісно пов'язані з соціологією управління.

Соціологія організацій розробляє широке коло актуальних проблем: типологія організацій, їх структура і функції, критерії та шляхи підвищення ефективності, напрямки і способи розвитку в умовах сучасного суспільства та ін. Особливо актуальні проблеми людського фактора в організаціях, вдосконаленні самоврядування, розробки методів нововведень.

Виникнення соціології організацій пов'язано із загостренням потреби у нових формах організації та управління виробництвом, які відповідали б сучасному етапу розвитку виробництва.

Так, Ф.Тейлор (1856-1915), виходячи з практичних завдань, розробив правила наукової організації праці, виконання яких є обов'язковим для кожного працівника і означає значну інтенсифікацію його праці (організація виступає при цьому як раціоналізований трудовий процес). М.Вебер (1864-1920), спираючись на загальнотеоретичні уявлення, запропонував "бюрократичну" концепцію організації, для якої характерні: формалізація задач, ієрархічність відносин, суворі дисципліна, надійність. Спираючись на Хотторнські експерименти (на рубежі 20-30-х років), у яких було виявлено значний вплив неформальних груп на продуктивність праці, Е.Мейо (1880-1949) і його колеги висунули уявлення про організацію як громаду, основу якої складають "людські відносини". Група англійських соціологів (Е.Триста та ін.) сформулювала концепцію соціотехнічної організації, згідно з якою існує взаємозв'язок між соціальною організацією виробництва і характером його технічних засобів. Далі, значний етап в соціології організацій утворює школа "соціальних систем" (Г.Саймон, А.Етціоні та ін.), яка розробляла у 50-60-і роки розуміння організації як складної багатоцільової системи соціальних відносин. У 70-80-ті роки посилюється увага до проблем взаємодії організації із соціальним середовищем, інерції організації до змін, поведінки організації в кризових ситуаціях, взаємин неформальних, добровільних організацій. В останні роки набула поширення концепція "організаційного розвитку".

2. Соціологія управління - область соціології, що вивчає закономірності, форми і методи цілеспрямованого впливу на соціальні структури і процеси, які мають місце в організаціях і суспільстві, відносини з управління. У центрі уваги соціології управління знаходяться соціальні проблеми економічної і науково-технічної політики, соціальної політики, вироблення, прийняття і здійснення управлінських рішень, відносини керівництва і підпорядкування, питання про роль і місце інформації в управлінні та ін.

Як наукова дисципліна соціологія управління перетинається з такими розділами соціологічної науки, як соціологія організацій, соціологія праці, соціологія політики, економічна соціологія, де також розглядається проблематика управління.

На Заході, як зазначалося, існує безліч напрямків соціології управління: школа "наукового менеджменту" (Ф.Тейлор), школа "людських відносин" (Е.Мейо), "емпірична" школа (П.Друкер), школа "соціальних систем" (Г.Саймон), "нова школа" теорії управління (С.Оптнер, С.Черчмен та ін.), "управління в кризових ситуаціях" (Ч.Перроу).

6.7. Соціологія сім'ї

Дана область соціології вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, а також проблеми шлюбно-сімейних відносин у конкретних культурних і соціально-економічних умовах. При аналізі сім'ї як соціального інституту зазвичай розглядаються не конкретні сім'ї, а зразки сімейної поведінки, специфічні для певного типу культури, тих чи інших соціальних груп, характерні ролі у родині, специфіка формальних та неформальних норм і санкцій у сфері шлюбно-сімейних відносин. При цьому використовуються такі поняття, як суспільні потреби у функціонуванні інституту сім'ї, цілі цієї фінансової інституції, її функції по відношенню до суспільства і особистості, основні ролі, які грають індивіди в сім'ї.

Теоретичні проблеми дослідження сім'ї зазвичай концентруються навколо питань ефективності функціонування сім'ї як соціального інституту або малої групи і стосуються невідповідності завдань функціонування інституту сім'ї суспільним потребам, протиріч чоловічої та жіночої ролей в сім'ї, низькою згуртованістю сімейної групи тощо. У соціологічних дослідженнях ці проблеми тісно переплітаються з практичними - такими, як швидке зростання розлучень і неповних сімей, низький або дуже високий рівень народжуваності, зростання кількості людей шлюбного віку, які не перебувають у шлюбі.

Найбільше число робіт у галузі соціології сім'ї присвячене питанням репродуктивної поведінки сім'ї, проблемам поєднання професійних та сімейних ролей працюючих жінок, розподілу влади і обов'язків у родині.

6.8. Соціологія віку і статі

1. Соціологія віку - область соціології, що вивчає вікові характеристики індивідів і соціальних груп, вікову структуру суспільства і закономірності їх розвитку. Вікові особливості формуються під впливом біологічних, соціальних і культурних чинників. Проблематика соціології віку диференціюється за віковими групами (наприклад, проблеми підлітків, молоді тощо).

На основі уявлень про будову життєвого циклу індивіда в соціології віку виділяються його періоди, або стадії (етапи життєвого шляху, послідовність життєвих подій, траєкторії життя), досліджуються проблеми їх змісту та переходу з однієї стадії на іншу. Важливі проблеми соціології віку - співвідношення стійкості і мінливості структури особистості у зв'язку з віковими характеристиками, динаміка її соціальної діяльності по життєвому циклу. У цьому плані виділяються такі явища, як, наприклад, сенситивні періоди, періоди прискорення, уповільнення або стабільності вікових змін, етапи підготовки до зміни рольового репертуару, культурно обумовлені ритуали переходу від одних вікових статусів до інших.

Зміна вікової структури суспільства робить актуальними проблеми соціальних наслідків старіння населення, пошук нових форм і режимів зайнятості, освіти і кваліфікації різних вікових категорій.

Соціологія віку розвивається у тісній взаємодії з соціологією сім'ї, праці і освіти та є областю міждисциплінарних контактів: психології, демографії, медицини, геронтології, педагогіки, етики та юридичних наук, етнографії, історії та інших дисциплін, сфера інтересів яких включає аналіз вікових явищ під специфічними кутами зору. Для цих дисциплін соціологія віку виконує методологічні функції щодо вікової проблематики.

2. Соціологія статі - область соціології, що вивчає закономірності диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей, статевого розподілу праці, культурні символи і соціально-психологічні стереотипи "мужності" (маскуліності) і "жіночності" (фемінінності) і їх вплив на різні аспекти соціальної поведінки, суспільного життя.

Останнім часом кількість питань, які входять до компетенції соціології статі і число теоретичних контекстів, в рамках яких вони розглядаються, різко збільшилося - це перш за все ступінь поляризації чоловічих і жіночих ролей у різних видах суспільно-трудова та сімейно-побутової діяльності, конкретний зміст відповідних ролей і очікувань; ступінь жорсткості і інституціоналізації статевих відмінностей; зв'язок статево-вікового поділу праці з ієрархією соціальних статусів чоловіків і жінок; зміна традиційної системи статевої стратифікації у різних соціальних і етнічних середовищах тощо. У вітчизняній соціології дана тематика розглядається головним чином у руслі соціології сім'ї.

Автономний аспект соціології статі - соціологія сексуальності і статевого життя. Вивчення вікової та когортної динаміки сексуальної поведінки, її мотивації, соціально-культурних норм і установок повсякденної свідомості має важливе практичне значення. Соціологічні дослідження у цій області є одним з важливих аспектів міждисциплінарної сексології.

6.9. Соціологія міста і села

Соціологія міста - область соціології, що вивчає генезис, сутність та загальні закономірності розвитку і функціонування міста як цілісної системи. До кола проблем цієї галузі соціології входять: визначення місця міста у суспільстві і системах розселення; основні причини появи і фактори, що впливають на розвиток міста; визначення основних підсистем міста та встановлення їх взаємозв'язків; соціальна структура населення; особливості міського способу життя і міської культури; характер, спрямованість і цикли

відтворення міських підсистем і міста як цілісного організму; зв'язку з навколишнім середовищем; соціальна природа урбанізації (урбанізація (від лат. urbanus - міський) - соціально-економічний процес, що виражається у зростанні міст, міського населення і поширенні міського способу життя на все суспільство), соціальна і культурна роль великих міст; міське управління і самоврядування; соціальні чинники і наслідки міграції населення; типологія міст; шляхи і методи управління, проектування, прогнозування і планування розвитку міст.

Спеціальна соціологічна теорія міста (як і села) пояснює функціонування і розвиток територіальної спільності людей у зв'язку з матеріально-речовим та природним середовищем. Вона розглядає місто як "клітинку", осередок соціального організму, тобто таку складову конкретно-історичного товариства, у якій відтворюються цілісні громадські структури, представлені всі елементи і відносини загальної структури конкретно-історичного соціального організму: техніко-організаційні, виробничі та соціальні відносини, класи і соціальні верстви, управління, культура і тощо.

Соціологія села - область соціології, що вивчає походження, сутність, загальні закономірності розвитку і функціонування села, що розробляє основні методологічні принципи його дослідження. До кола проблем соціології села входять: визначення місця села у суспільстві і системах розселення; основні фактори, що впливають на його розвиток; визначення його підсистем і встановлення їх взаємозв'язків; соціальна і професійна структура населення села; специфічний сільський спосіб життя, особливості сільської культури та роль засобів масової комунікації в її зближенні з міською культурою; характер, спрямованість і цикли соціально-демографічного відтворення у взаємозв'язку з міграцією населення; зв'язку з навколишнім середовищем.

Соціологи активно вивчають соціальну природу урбанізації села, специфіку розвитку села в умовах науково-технічного прогресу і інтенсифікації виробництва; сільське управління і самоврядування; соціальні чинники і наслідки міграції населення; шляхи і методи управління, проектування, прогнозування і планування розвитку села та ін.

6.10. Соціологія дозвілля

Дана область соціології вивчає поведінку під час дозвілля, тобто вільного часу. Для неї характерне вивчення дозвілля як елемента способу життя, у зв'язку з соціальними інститутами (освітою, сім'єю), з соціальною структурою, культурою, соціальними процесами, у тому числі урбанізацією, соціальними переміщеннями тощо. На емпіричному рівні нею досліджуються дозвіллева поведінка різних соціальних груп, їх культурна практика, структура дозвілля, розвиненість окремих занять, потреби у розвитку інфраструктури дозвілля.

У сфері дозвілля здійснюється рекреація (відновлення сил), розвиток особистості, задоволення її найважливіших соціальних і культурних потреб. У зв'язку з цим робиться актуальним вивчення потреб у різних видах дозвілля, організації дозвіллевого простору всередині міста і навколо нього, а також спеціальних місць відпочинку, розвитку туризму, молодіжних видів дозвілля як позитивного характеру, так і відхилень у поведінці, включаючи алкоголізм і наркоманію. Соціальна інфраструктура (від лат. infra - нижче, під і structure - будова, розташування) являє собою комплекс установ, споруд (включаючи будівлі, їх обладнання), транспортних засобів і т. д., призначених для обслуговування споживачів, сукупність відповідних галузей економіки, відокремлення яких - результат розвитку економічних і соціальних відносин.

Соціальна інфраструктура охоплює установи житлово-комунального господарства, побутового обслуговування, транспорту та зв'язку, громадського харчування, відпочинку і спорту, охорони здоров'я та навколишнього середовища, соціального забезпечення і страхування, інформації і масової комунікації і т. д. Така інфраструктура створює передумови соціального відтворення, забезпечує матеріально-технічні, соціально-організаційні та культурно-побутові умови для життєдіяльності населення.

6.11. Соціологія права і злочинності

Соціологія права - галузь соціології, що вивчає функціонування права у системі соціальних інститутів, генезис, динаміку і структуру правових норм, їх роль у суспільстві; досліджує механізм правового регулювання, функції права у забезпеченні соціального контролю і організації суспільного життя.

Соціологія злочинності займається дослідженням соціальних проблем злочинності і визначенням на цій базі місця даного явища у суспільстві, причини, які породжують злочинність, умови, що їй сприяють, а також заходи її попередження.

Злочинність - це складне соціально-правове явище, яке включає в себе всю сукупність злочинів, що здійснюються у даному суспільстві і в даний період, що має свої причини, кількісні (стан, динаміка) і якісні (характер, структура) характеристики і володіє відносною самостійністю.

Соціологічне дослідження злочинності передбачає вивчення не тільки даного феномена, а й близьких до нього явищ, які називають відхиленнями, поведінкою, що відхиляється (це наркоманія, алкоголізм, пияцтво, аморальність та ін.). Такі явища можуть бути причинами злочинності або умовами вчинення злочинів.

Вивчення конкретних видів злочинності та їх носіїв відбувається за допомогою як соціологічних, так і демографічних, соціально і індивідуально психологічних методів.

6.12. Соціологія політики

Політика (від грец. Politika - державні або суспільні справи) - сфера відносин між соціальними групами, пов'язана з їх боротьбою за владу у державі, з визначенням форм, завдань, змісту її діяльності. Носіями політичної ідеології і організаторами політичної боротьби певної соціальної групи виступають політичні партії. Вони ж поряд з державою, є суб'єктами політики.

Розрізняють внутрішню і зовнішню політику, причому перша визначає характер і спрямованість другої. Політичні цілі, які мають "першість" перед економікою, так само як і перед іншими сферами суспільного життя, можуть реалізовуватися як мирними, так і насильницькими засобами. Крайнім виявом останніх є війна.

Соціологія політики вивчає взаємини політичної сфери з іншими сферами суспільного життя, політичних інститутів з іншими соціальними інститутами. Вона є теоретичною і методологічною основою дослідження політичних явищ і процесів, в ній політика розглядається як один з елементів соціальної системи, аналізуються різні політичні інститути (державна, партій, армія та ін.), соціально-політичні рухи і їх форми, політичні конфлікти і способи їх дозволу, тенденції розвитку політичної структури суспільства, форми політичної поведінки особистості.

Серед важливих проблем соціології політики - дослідження громадської думки, що виражає певні політичні установки і орієнтації груп та індивідів; аналіз політичних партій - їх склад, відносини партійної маси і керівництва, способи фінансування і рекрутування правлячої верхівки партій; дослідження партійної та урядової бюрократії, а також процеси бюрократизації; аналіз виборів у різних регіонах, поведінки виборців в залежності від роду занять, доходу, статусу, релігійної приналежності, віку, освіти тощо.

Література

1. Абрамов Р.Н., История теоретической социологии. Начало XX века. Первый общетеоретический кризис социологии: Учебное пособие для вузов - 3-е изд., перераб. и доп. - («концепции», «фундаментальный учебник»). / Баньковская С.П., Гофман А.Б., Девятко И.Ф., Зотов А.А., Ионин Л.Г., Ковалев А.Д., Ковалева М.С., Кравченко А.И., Орлова Н.К., Сапов В.В., Филиппов А.Ф., Фомина В.Н., Шамшуринов В.И., Шматко Н.А.- М.: Акад. Проект, Гаудеамус, 2010. - 354 с.
2. Андрущенко В. Л. та ін. Соціологія: Підручник. — К.—Х., 1998.
3. Ануринов В. Ф., Тихонина С. А., Чернова И. И. Проект программы курса "Социология" для управленческих специальностей // Социологические исследования. — 1993. — № 3. — С. 3—11.
4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. М., 1993.
5. Брегеда А. Ю. та ін. Соціологія: Навч.-метод, посібник для самост. вивч. дисципліни. — К., 1999.
6. Вебер М. Избранные произведения / Пер. с нем. м., 1990.
7. Волков Ю.Г., Нечипуренко В.И. и др. Социология. Ростов н/Д 2000.
8. Волкова Л.И. Конфликтология: Конспект лекций. Таганрог, 2000.
9. Воронцов А. В., Гоомов И. А. Проект программы курса "Социология" для педагогических вузов // Социологические исследования. — 1992. — № 9. — С. 30— 39.
10. Гидденс Э. Социология. М., 1999.
11. Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии. М., 1995.
12. Грушевський М. С. Початки громадянства, генетична соціологія.— Відень, 1921.
13. Дворецька Г. В. Соціологія: Підручник. — К., 2002.
14. Девятко И.Ф. Методы социологического исследования. Екатеринбург, 1998.
15. Здравомыслов А.Г. Социология конфликта. М., 1995.
16. Каменская Е. Н. Социология: Курс лекций. (Пособие для подготовки к экзаменам для студентов всех форм обучения.) Изд. 2-е. Ростов-н/Д: Феникс, 2003, 160 с.
17. Капитонов Э.А. Социология XX века. Ростов н/Д, 1996.
18. Комаров М.С. Введение в социологию. М., 1994.
19. Краткий словарь по социологии / Сост. Э. М. Коржева, Н. Ф. Наумова; Под общ. ред. Д. М. Гвишиани, Н. И. Лапина. — М.: Политиздат, 1988. — 479 с.
20. Курбатов В.И. Современная западная социология. Ростов н/Д, 2001
21. Мендра А. Основы социологии. М., 2000.
22. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. М., 2001.
23. Руденко Р.И. Практикум по социологии. М., 1999.
24. Ручка А. Л., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології. — К., 1995.
25. Система социологического знания: Учеб. пособие / Сост. Г. В. Щёкин. — 4-е изд., стереотип. — К.: МАУП, 2001. — 208 с
26. Словарь прикладной социологии / Сост. К. В. Шульга. — Минск: Университетское, 1984. — 317 с.
27. Смелзер М. Социология. М., 1994.
28. Современная западная социология: Словарь. — М.: Политиздат, 1990. — 432 с.
29. Социологический справочник / Под общ. ред. В. И. Воловича. — К.: Политиздат Уфаины, 1990.-382 с.
30. Социология / Под ред. Зборовского Г.Е., Орлова Г.П. и др. -М., 1995.
31. Социология / Под ред. Курбатова В. И. Ростов н/Д, 1998.
32. Социология / Сост Осипов Г.В., Коваленко Ю.П., Щипанов Н.И.- М.,1990.
33. Социология / Сост. Елсуков А.Н. и др. М., 1998.
34. Социология: Учебное пособие/ Под ред. Тадевосяна Э. В. -М., 1995.
35. Соціальне управління: Довідник / За ред. В. Л. Василенка. — К.: Політвидав України, 1986.—415 с.

36. Темницкий А.Л. Учебное исследование по эмпирической социологии. Учебное пособие. 2-е издание дополненное и переработанное / Темницкий А.Л. - М., Издательство МГИМО-Университет, 2015. - 252 с.
37. Тощенко Ж.Т. Социология. Общий курс. М., 1998.
38. Требін М.П. Соціологія. / Требін М.П., Воднік В.Д., Клімова Г.П. – К. – 2010 – 224 с.
39. Харчева В. Г. Основы социологии. М., 1997.
40. Черниш Н.Й. Соціологія: Підручник за рейтингово-модульною системою навчання. – 5-вид.; перероб. і доп. – К.: Знання, 2009. – 468 с.
41. Штомпка П. Социология социальных изменений. М., 1996.
42. Ядов В.Л. Размышления о предмете социологии // СОЦИС, 1990, № 2.
43. Ядов В.Л. Социологические исследования. М., 1987.